

მიხეილ თამარაშვილი

როდის გადმოსახლდნენ სომხები საქართველოში

(ამონაწერი წიგნიდან “პასუხად სომხის მწერლებს,
რომელნიც უარჰყოფენ ქართველ კათოლიკობას”)

გამომცემლობა „უნივერსალი“
თბილისი 2010

მიხეილ თამარაშვილი. როდის გადმოსახლდენ სომხები საქართველოში (ამონაწერი წიგნიდან “პასუხად სომხის მწერლებს, რომელნიც უარჰყოფენ ქართველ კათოლიკობას”). – თბილისი: უნივერსალი, 2010, 52 გვ.

შემდგენელ-რედაქტორი: ბონდო არველაძე,
ფილოლოგიის მეცნიერებათა
დოქტორი, პროფესორი

© მ. თამარაშვილი, 2010
გამომცემლობა „უნივერსალი“, 2010

თბილისი, 0179, ი. ჯავახიშვილის ბაზა. 19, ☎: 22 36 09, 8(99) 17 22 30
E-mail: universal@internet.ge

ISBN 978-9941-17-129-1

ჩვენ დასამდაბლებლად, ზოლო თავიანთი თავის ასამაღლებლად სომხების მწერლებმა ერთ კარგ საშუალებას მიაგნეს. ამ საშუალების წყალობით სომხები თავიანთ წადილს, საქართველოსადვილად გასომხებას, ეწევიან. ეს საშუალება გახლავთ საქართველოში სომხების გადმოსახლების ამბავი. სომხის მწერლებს რომ კაცმა ჰკითხოს, ისინი საქართველოში უძველეს დროიდან, V საუკუნიდან, არიან გადმოსახლებულნი, ე.ი... რა დროდგანაც იწყება ბრწყინვალეობა ძველის საქართველოს დიდებისა. თუ საქართველოში როდისმე შესანიშნავი, საქებური და თვალსაჩინო რამე მომხდარა, მათის აზრით, ან სომხების მიერ მომხდარა, ან მათი შემწეობით და ზედგავლენით; თუ ვინმე გამოჩენილი სარდალი ყოფილა, ან სომეხი, ან სომხის ჩამომავალი ყოფილა; თუ ყველა წარჩინებული პირი არა, მათი მომეტებული ნაწილი მაინც, მათი თქმით, უნდა ყოფილიყვნენ ივანე და ზაქარია მხარგრძელები. ესრე, რაც შეუძლიათ, ყველას ასომხებენ და ყველაფერს სომხების უნარსა და შნოს ათვისებენ.

ჩვენ, რასაკვირველია, არავითარი სიმართლე გვექნებოდა, უარი გვეთქვა, ან ხმა ამოგველო ძველი დროიდგანვე საქართველოში სომხების გადმოსახლების შესახებ, უკეთუ ან საქართველოს ისტორიას, ან სხვა უცხო ქვეყნების მეისტორიეთ ამისი რამე ეთქვათ და საკმარ საბუთები ეჩვენებინათ ჩვენთვის. მაგრამ არც ჩვენი და არც სხვა ქვეყნის ისტორია ამ საგნისთვის ცხადათ და მტკიცედ არაფერს გვიჩვენებენ. ეს ამბავი მართალი რო ყოფილიყო, ან ჩვენი, ან სხვა ქვეყნის მეისტორიენი უეჭველად ხმას ამოიღებდნენ, რადგან ამ გადმოსახლებას უთუოდ დიდი მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა ჩვენის ქვეყნისათვის; ესრეთი გარემოება არც უცხოელთ გამოეპარებოდათ შეუშრწევლად.

ყველას რომ თვალი აუხვიონ სომხებმა და დაანახონ ხალხს ყველაფერი ისე, როგორც თვით უნდათ, „მშაქის“ სახელოვანმა მწერალმა, 1897 წ. 137 ნომერში, ერთის კალმის მოსმით თურმე

ყველაფერი დაამტკიცა. იმას თუ დაუჯერეთ, თამარ მეფის და გიორგი პირველის დროს და მათზე უწინდელ საუკუნეებში სომხები გადმოსახლებულან საქართველოში და საქართველოს ქალაქების მცხოვრებთა მომეტებული ნაწილი სომხები ყოფილანო, როგორათაც ამტკიცებენ ყველა ისტორიკოსები და იმ დროის მგზავნიო. ნათქვამის დასასაბუთებლად იმოწმებს მარტო პეტრე დელლა ვალლეს, შარდენს, ტურნეფორს, იოსელიანს და ვეიდენბაუმს. ყველასათვის ცხადია, რომ ესენი არიან XVII, XVIII და XIX საუკუნის მოგზაური და მწერალნი: ამათ დასწერეს ის, რაც იმ დროს ნახეს, გარდა შარდენისა, რომელმაც, თანამედროვე ამბის გარდა, ცოტა უწინდელი ისტორიაც მოგვითხრა. წარმოიდგინეთ, სად მეჩვიდმეტე და მეთვრამეტე საუკუნეები და სად მეთერთმეტე, მეათე და მათზე უწინდელი საუკუნეები!

უნდა აღვიაროთ, რომ ამ ახალ მოვლენილ ავტორს ისე ჰგავს, უეცრად ჩაუთვლია თავისი სტატიის მკითხველები, რადგან თავის ნათქვამს უმტკიცებს იმისთანა საბუთებით, რომელსაც არავითარი მიმართი აქვსთ ნათქვამთან. ამ მგზავრებს რამე რომ ეთქვათ იმ დროის გარემოებისა, ანუ მაშინდელი სომხების სადმე გადასახლებისა, მაშინ შეიძლებოდა კაცს როგორმე გაეშართლებინა ამ ვაჟბატონის საქციელი. გარნა მისდა საწმუხაროდ და ჩვენდა სასიკადულოდ, ეს მგზავრები სრულებით არ ლაპარაკობენ და კრინტსაც არა ძრავენ არც იმ საუკუნეებისა და არც მაშინდელ სომხების გადასახლებისთვის. ხოლო აი რას მოგვითხრობენ მათი დროის საქართველოში ყოფილის სომხებისას. მაგალითად, პეტრე დელლა ვალლე თავის მოხსენებაში, რომელიც საქართველოს შესახებ პაპს ურბანო VIII წარუდგინა 1627 წ., მარტო ორი სიტყვით იხსენიებს საქართველოს სომხებს, როდესაც აქაურის თავადაზნაურებისთვის ლაპარაკობს, რომ ესენი ხელოსნობას და ვაჭრობას არ კადრულობენო, „არამედ ამისთანა საქმეების აღსრულებას უტოვებენ უცხოელებს, როგორც სომხებს, ურიებს, რომლებიც მათ ქვეყანაში ბლომად არიან, და სხვა ამათ მსგავსებსო“¹. აქ სად არის ნახსენები ან მეათე, ან მეხუთე საუკუნე, ან სომხების გადმოსახლება, რომლის დასამტკიცებლადაც დელლა ვალლეს

¹ პროპაგანდის არხივი Informacione della Georgia data a Urbano VIII, da Pietro dela Valle, l'anno 1627.

ნათქვამს იმოწმებს ბ.ა. სარუხანი? ეს გზავრი მარტო ახსენებს საქართველოში იმ დროს ყოფილ სომხებს, რომლებსაც უწოდებს უცხოელებს, და ადარებს ურიებს და სხვა უცხო ტომის ხალხს. ისე ჰგავს, ბ-ნ სარუხანს პეტრე დელლა ვალლეს მოგზაურობის წერილები არც-კი უნახავს, შიგ არც-კი ჩაუხედაია და ისე მოწმად მოუყვანია იგი: რომ წაეკითხა, ცოტაც არის დაფიქრდებოდა და ესრედ არ მოიქცეოდა.

არც შარდენის მოწმობა გამოადგება ბ-ნ ა.ს., რომ მით დაამტკიცოს სომხების გადმოსახლება საქართველოში V, X და XII საუკუნეებში, რადგან ამ გზავრის სიტყვებიც შეეხება მარტო XVII საუკუნის გარემოებას და ლაპარაკი სრულებით არ არის სომხების გადმოსახლებისთვის. აი მისი სიტყვებიც: „საქართველოში ვხედავთ სომხებს, ბერძნებს, ურიებს, მაჰმადიანებს... და ევროპელებს. სომხები იქ იმდენი არიან, რომ მათი რიცხვი ქართველებზე მომეტებულია. ისინი უფრო მდიდრები არიან და საზოგადოდ აქესთ პატარა მოხელობა და მდბაალს ხელობას მისდევენ“². ყველასთვის ცხადია, რომ შარდენის ეს მოწმობა შეეხება XVII საუკუნეს, როდესაც თვით გამოიარა საქართველოში. არ ვიცი, თუ რამ დაატანა ძალა ამ მწერალს, რომ მოჰყავს ამ დროის მოწმობა, თუ მარიოლა აზრად აქვს, ამითი ჩვენ დაგვიმტკიცოს ძველ დროდანვე სომხების გადმოსახლება საქართველოში? უნდა ვიგულისხმოთ, რომ თვითვე არ ესმოდა, რასაც სწერდა „მშაკში“.

თუმცა-კი თვით შარდენის სიტყვები „საქართველოში სომხების რიცხვი ქართველებზედ მეტიაო“ ადვილად შესაწყნარებელი არ არის, გამოძიება და დამტკიცება სჭირია, მაგრამ ჩვენ რადგან საქართველოში იმ დროს მყოფ სომხების საერთო რიცხვზე ლაპარაკი არა გვაქვს, ამისთვის ამ საგნის გამოძიებას აქ არ გამოვიუდგებით. მხოლოდ გაკვრით ვიტყვით, რომ სომეხნი საქართველოში ქართველებზე მეტი ესლა არ არიან და მაშინ როგორ იქნებოდნენ. ესევე ითქმის მაშინაც კი, საქართველოს ყველა გრიგორიანი რომ მარტო სომხის მოდგმისად ვიცნოთ და მათი ორი მესამედი ნაწილი მაინც არ შევიწყნაროთ ბუნებრივ ქართველებად.

² Chardin, Voyage en Perse, partie I-ere. - Amsterdam, 1711, p. 123.

თუ ამ ორი მწერლის მოწმობა არ გამოადგება ბ-ნ. ა-ს., მას ვერ გაამართლებენ ვერც მოწმობა ტურნეფორისა და დანარჩენებისა, რომლებსაც ის იხსენიებს. თავის ნათქვამის დასამტკიცებლად მიუცილებლად საჭიროა, წარმოადგინოს ისეთი მოწმობა, რომელიც ამ საგანს და ხსენებულ დროებას შეეხებოდეს. ამისთანა მოწმობას იგი ვერსად ჰპოებს ევროპელთ ნაწერებში; ეს მწერლები, ამის ნაცვლად, სულ სხვა რასზე აღგვიწერენ. ბ-ნს სარუხანს სხვა წყარო არა აქვს, თუ არ ისევ სომხის მწერლები, რომლებიც ამ საგნისთვის ლაპარაკობენ. ჩვენ-კი ადვილად ვერ შევიწყნარებთ სომეხთა მწერლების მოწმობას, როგორც საისტორიო ჭეშმარიტს ფაქტს, რადგან იშვიათად თუ ვისთვისმე საიღუმლოა, რომ მათი მწერლების ნაწერებში ძნელად მოიპოვება სიმართლე და ჭეშმარიტება, მეტადრე როდესაც ლაპარაკობენ სხვა ტომების, ანუ იმ საგნისათვის, რომელიც ასე, თუ ისე შეეხება მათის ტომის ამადლებას. მათ მწერლებს ხშირად სიმართლე აკლიათ. ამას მარტო ჩვენ კი არ ვამბობთ. ასეთისავე აზრის არიან ევროპელი მწერლებიც, რომელთაც-კი გამოიძიეს სომხებისაგან დაწერილი ისტორიები. მათი მსჯელობა ესე უსაფუძვლო არ არის, მეტადრე ახლა, როდესაც მეცნიერებმა ერთიან ძირი გამოუთხარეს სომხების ისტორიას და მის დაქცევას და ხელმეორედ აშენებას საჭიროდ რაცხვენ. ყველამ იცის, რომ მოსე ხორენელი³ აქამდე შერაცხული იყო მეხუთე საუკუნის მწერლად და ითვლებოდა სომხის ისტორიის მამამთავრად. თითქმის მთელი სომხის ისტორიის მწერლები მას ემყარებიან, მაგრამ ახლა-კი სულ ერთიან ბედი შეეცვალა ამ ცამდე ამადლებულს ისტორიკოსს. მეცნიერებმა მიაგნეს მის ახალ წყაროებს, რომლებიც 1892 წ. ვენეციაში თვით მხითარისტებმა დაბეჭდეს და ახლა, როგორც უნდათ, ისე სწიწნიან მას. აი ამ გარემოებას როგორ გვიხატავენ; „ბ-ნი კარრიერი უწყალოდა ბრტყვნის იმ ცრუ ფარშევანგს მოსე ხორენელს, რომელიც უწინ

³ დღეს მოვსეს ხორენაცი V საუკუნის ისტორიკოსად არის მიჩნეული. მაგრამ არსებობს განსხვავებული მოსაზრება, მკვლევართა ერთი ნაწილი მას VI-VII ს.ს. ავტორად თვლის, ზოგიერთი VII ს. სხვები კი VIII საუკუნის ისტორიკოსად ასახელებენ. მიხეილ თამარაშვილი წერს — მოსე ხორენელს და მას ასევე ვტოვებთ ტექსტში. ამჟამად ქართულში მიღებულია „მოვსეს ხორენაცი“ და ჩვენც ასე ვწერთ (ბ.ა.).

სომხების საეკლესიო ისტორიის მთის მწვერვალზე დაფრინავდა, ახლა-კი, როგორც ერთი უბრალო ჭილეყავი (ბოლობეჭდა), მადრიელიც დარჩება, რომ მდებარე ადგილი მაინც დაიჭიროს მერვე საუკუნის დასაწყისში“⁴.

მოსეს გასამტყუნებლად, სხვათა შორის, მოჰყავსთ ეს შემდეგი კარრიერის საბუთი: „კარრიერის მშვენიერმა ბჭობამ მოსე ხორენელისა და მისი პატრიარქების გენეალოგიისათვის გააქარწყლა მოსეს მიერ სომხების ჩამომავლობის მოთხრობის სინამდვილე (აუთენტიკობა). კარრიერმა გარდაწყვეტით ცხად ჰყო, რომ ის მოგონილი სირიელი ისტორიკოსი, მარ აბბას კატინა, რომელსაც მოსე ხორენელი თავის წყაროდ ასახელებს, სხვა არა არის, თუ არ მისივე გამოგონილი, რადგან მას უნდოდა მოეთხრო იმისთანა ფაქტები, რომლებიც მანამდე არავის გაეგონა, ესრედ თავისი ფანტასტიური აღწერილობა დაჰფარა ერთის სირიელი ისტორიკოსის ავტორიტეტით; ეს ისტორიკოსიც ისე გამოგონილი და ზღაპრულია, როგორათაც ზღაპრულია მოთხრობა, რომელსაც მას ათვისებს“⁵.

მოსესი არც ის მოთხრობაა სწორი, ვითომც მესროფს სასწაულებრივ გამოეგონოს სომხური, ქართული⁶ და ალბანური ასოები. ჯერ ის, რომ სენ-მარტენი ერთიან უარყოფს მესროფის მიერ ალბანელებისათვის შედგენილ ანბანს, როგორათაც უარყოფს მათ სომხურს ჩამომავლობას. რადგან, ამბობს იგი, მართალი რომ ყოფილიყო მის მიერ ანბანის გამოგონება, ერთი მცირე რაიმე ნაშთი მაინც დარჩებოდაო; დღევანდელ დღემდე სრულებით არაფერი კვალი აღმოჩენილა ამისიო.

საკითხი სომხურის ასოებისა, რომლების სასწაულებრივს შედგენას მიაწერენ მესროფს როგორც მოსე, ისე სხვა მომეტებულის სომხების ისტორიკოსები, საკმაოდ გამოიკვლიეს მეცნიერებმა. ზოგნი მიაწერენ მას მარტო ხმიანი ასოების შემოღებას და ზოგნიც ერთიან უარყოფენ მის მიერ რისამე გამოგონებას, ეს ასოები მესროფმა შუა მდინარიდგან (მესოპოტამიიდან) მოიტანაო; ამის-

⁴ Journal Asiatique - Paris, 1895, tom 2, p. 94.

⁵ Journal Asiatique, 1892, tom 2, p. 86.

⁶ დღეს დამტკიცებულია — ეს ზღაპარი სომეხი გადამწერების მიერ გვიან ჩამატებულია „მამტოცის ცხოვრებაში“. მეცნიერულად გარკვეულია ქართული ანბანის შექმნის ორიგინალობა, რომლის სათავე არის VII საუკუნე ჩვე.წ.აღ-მდე (ბ.ა.).

თვის დასკინიან სომხებს, რომ მესროფის ხშირის მოგზაურობით და ბებნით შებენილს ასოებს სასწაულს მიაწერენ⁶.

„ქართლის ცხოვრება“ დაწვრილებით და ვრცლად აღგვიწერს, თუ საქართველო მეხუთე საუკუნეში, მეტადრე ვახტანგის დროს, როგორ ყვაოდა ყოველ მხრივ. ეს დრო დიდ წარჩინებულ დროდ არის შერაცხული ჩვენის ისტორიისთვის. აი, სწორედ ამ საუკუნეს ჩაავლეს სომხებმა ხელი, რათა თვით მიიწერონ და მიისაკუთრონ იმ დროის საქართველოს ყოველი დიდება. ვინაიდან მისე ხორენელის სიტყვით იმ დროს მოვიდა საქართველოში მესროფი, რომელმაც მისდა მონიჭებული ზეგარდამო ძალით გამოიგონა ქართული ანბანი, მიაღებინა ბაკურ მეფეს და მოსე ეპისკოპოსს; ეგრეთვე დააარსა სკოლა, სადაც შეპყრება ბავშვები გასაწვრთნელად და წასვლისას მათ დაუტევა მოძღვრად ტერ კორბენი და მოსე დარონელი⁷.

ამას უფრო ვრცლად მოგვითხრობს კურიონი⁸, რომელმაც აღწერა მესროფის ბიოგრაფია. „ცოტა ხნის შემდგომ, - ამბობს კურიონი, - ღვთის მოყვარე მესროფმა განიზრახა ბარბაროსების ქვეყანაშიაც, მისდამი მინიჭებულის საღვთო მადლის შემწეობით, ქართული ანბანის შედგენა— რავდენისამე მოწაფითურთ წარვიდა საქართველოში. იქ მისვლისთანავე წარსდგა ბაკურ მეფისა და იქაურის მოსე ეპისკოპოსის წინაშე მეფე თავისი ერით და თემებით ერთიან დაემორჩილა საღვთო ხჯულს. წმიდამან უჩვენა თავისი ნაპოვნი ასოები და ყოველ ნაირად ეცადა დაეთანხმებინა და შემოეღებინებინა ეს ასოები. ყველანი დათანხმდნენ მის თხოვნასა. შემდგომ ამისა, მეფემ ბრძანება გასცა, რათა ყოველთვის ქვეშევრდომ თემთა შორის შემოეკრიბათ ახალგაზრდა ბავშვები და გასაწვრთნელად მიეცათ ამ წმიდა მოძღვრებათვის, რომელმაც მცნოიერების ბრძმედში გაატარა ივინო. ზეციერის ნიჭით აღესიღმა ისე განაშეშვლა ივინო ყოველის ეშმაკეულისა უწმიდურებისა, გიხრწნილებისა და ეგრეთვე თავიანთი სჯულისაგან, რომელიც დედის ძეჟის-

⁶ *გ. კარიონი*: Cappellini Venezia, Borel Biniens, Dessen Vermuth, Journal Asiatique. Paris. 1836, том I, pl. 215.

⁷ *გ. კარიონი*: *გ. კარიონი*, *ქართული*, 3, თავი: 54.

⁸ *გ. კარიონი* - *გ. კარიონი*, *სომხური ისტორიის* (წმ.), 2-ე დაწერა „მამტოცის ცხოვრება“ (1837).

თან ეწოვათ, და ისე დაავიწყა ყოველი თავიანთი საერო ზნეჩვეულობა, რომ ყველანი ერთპირად ამბობდენ: მე დავეივწყე ერი ჩემი და სახლი მამისა ჩემისაო. აზნაირად შეადგინა სხვადასხვა პირებისა და ენებისაგან ერთი მხოლოდი ერი, მორჩილი ღვთიურთა ბრძანებათა და თავიანთი მცემელი ერთის მხოლოდისა ღმერთისა“⁸.

სომხების მწერალთა უმრავლესობა დღევანდლამდე ამ ზღაპრებს იმეორებს და ჰყვენს ამ ცრუ აზრს თავისის წერილებით თვით ევროპაშიაც-კი⁹.

ერთი რამ დავეიწყებია წმიდა მესროფს - ქართველებისთვის სულის ჩადგმა! ესეც რომ ექმნა, მაშინ გაუთანასწორდებოდა მათს გამჩენსაც. ნუთუ შეიძლებოდა ამაზე მეტის ქმნა! მათი ასოები ამ მესროფს გამოუგონია, მათში ყოველი განათლება ამას შეუტანია, ეშმაკის ტყვეობისაგან ისინი მას დაუხსნია, საღვთო სჯული მას უსწავლებია და ესრედ მთელი ბარბაროსი ქართველები ღვთის თავიანთი მცემლად გაუხდია!!! რა დიდი უმადურობაა ქართველების მხრივ, რომ ამ მესროფს არ რაცხვენ ან მეორე წმიდა ანდრიად, ან მეორე საქართველოს გამნათლებელ წმიდა ნინოდ! საკვირველია, სომხებმა ეს როგორ მოითმინეს! ვინა სთქვა, რომ ქართველები ამ დროს ბარბაროსები იყვნენ? (ეს ადვილი მოსატყვევებელი იქმნებოდა, ბერძნებს, ან სავა განათლებულ ძველ ტომთ რომ ეთქვათ), ვინა სთქვა, რომ ქართველები ამ დროს გადაკერპებული ეშმაკის მონად შექმნილ იყვნენ, დავეიწყებინოთ ერთი მხოლოდი ღმერთი და წმიდა ნინოსგან მიღებული ქრისტეს სარწმუნოება? ნუ თუ ამის წინააღმდეგს არ აცხადებს სომხებისგანვე დასახელებულის მოსესი, საქართველოს ეპისკოპოსის ყოფნა? განა კერპებს ეყოლებოდათ ეპისკოპოსი? ნუ თუ ეს თავიანთივე ისტორიის წინააღმდეგი არ არის, რომელშიაც სწერენ, თუმცა-კი უსაფუძვლოდ, რომ გრიგოლ განმანათლებელს დროდგანვე სასომხეთი აკურთხებდა ზოლმე საქართველოს პატრიარქსაო? თუ ყველას დატოვებული ჰქონდათ ქრისტიანობა და ისევ წარმართობა დაეწყოთ, ვისთვისდა იქმნებოდა საჭირო სომხების ნაკურთხი პატრიარქი? გამოვიძიოთ უფრო დაწვრილებით. მართალია, სპარსელები ეცადნენ ბევრს, საქართვე-

⁸ Brosset. Histoire de la Georgie, partie 1-c. - S.-Petersbourg, 1858, p. 141-142.

⁹ იხილეთ: „Bessarione“, Roma, 1899, №35-36, p. 473; ვერეთე „ივერია“, წ. 1902, №201.

ლოში ცეცხლისმსახურება გაეგრძელებინათ. მაგრამ ბევრს ვერას არიგებდნენ, რადგან წარჩინებულნი მუდამ წინააღმდეგნი იყვნენ, როგორც ამას მოწმობს ჩვენი ისტორია¹⁰. უკეთუ კარგად ჩავუკვირდით ისტორიას, ცხადად დავინახავთ, რომ სპარსელები ცეცხლის-მსახურებას სასომხეთში უფრო ადვილად ავრცელებდნენ, ვიდრე საქართველოში. ამას ისიც გვიჩვენებს, რომ სომეხმა ვასქენმა, შუშანიკის მეუღლემ, დაუტევა ქრისტიანობა და დაიწყო წარმართობა, რაისგამო აწამა შუშანიკი¹¹. ამისთვის მესროფი, თუ მართლა ღვთის სიყვარულით აღტყინებული იყო, ჯერ უნდა თავისი სომხები გამოეყვანა წარმართობიდან და ეშმაკის მსახურებიდან, შემდგომ შეეძლო ესრეთი სიკეთე საქართველოსთვისაც მიენიჭებინა.

სომხები მეხუთე საუკუნის ქართველებს ბარბაროსს უწოდებენ. რათა ეს ნამდვილი იყოს, საჭიროა, დამტკიცონ სომხის მწერლებმა, რომ იმ დროს სასომხეთი განათლებული ყოფილა და ჰქონია ამ განათლებისათვის ის საჭირო ელემენტები, რომელიც ჰქვია საქართველოს, რაისგამო ბარბაროსებად წოდებულან. ამისი წინააღმდეგის დამტკიცებლად ჩვენ სიტყვას არ გავაგრძელებთ. მხოლოდ მოვიყვანთ იმას, რასაც თვით მოსე ხორენელი ცხადად აღიარებს.

მოსე როდესაც უსაყვედურებს სასომხეთის უწინდელ მთავრებს, თავიანთი შესანიშნავი მოქმედებანი თავიანთ ჩამომავლობას არ გადასცეს წერილითო, კითხულობს, რა იყო ამისთანა გასაკიცხავის საქციელის მიზეზიო; იქნება იმიტომ მოუვიდათ ეს, რომ თავიანთი საკუთარი ანბანი არ ჰქონდათო. არაო, თვითვე უპასუხებს, რადგან შეეძლოთ მოეხმარათ ბერძნული, სირიული, ანუ სპარსული ანბანიო. „როგორც მგონია ასეთის საქციელის მიზეზი ეს იყოო, ამბობს თვითვე, რომ უწინ როგორც ახლა, სომხებს არა ჰყვარებიათ არც მეცნიერება და არც ძველი საერო ზეპირგარდამოცემული გალობა-სიმღერებიო. ამისთვის სრულებით უადგილო იქნება, რომ ამისი რამე ვუთხრათ უგონო, უმეტარ და გაუნათლებელ ხალხსო“¹².

¹⁰ ქართლის ცხოვრება. წიგნი პირველი (მეორე გამოცემა ზ. ჭიჭინაძისა). - ტფილისი, 1897, გვ. 149, 155.

¹¹ იგივე, გვ. 229, წიგნი მეორე. ეს მცდარი აზრია. ეარსქენი ქართველი იყო. ასეა მიღებული სამეცნიერო ლიტერატურაში (ბა.).

¹² აქ მოვიყვანთ მხოთარისტებისვე ნათარგმნს იტალიანურად: Ma parmi che anticamente, come ne' ora, gli Armeni non amassero la scienza, ne' i canti della

თუმცა-კი სომხებს არავითარი სიმაღლე აქვს, უარყოფითადაა მოძღვრის ნათქვამი სომხის ერის შესახებ, ხოლო ჩვენ სრულ თავისუფლებას ვაძლევთ, როგორც უნდათ, ისე შეარაცხონ. ამისთვის ვკითხავთ: მოსეს ნათქვამი ესე ტყუილია, თუ მართალი? თუ გვიპასუხებს ტყუილიაო, მაშინ იძულებულნი იქმნებიან, აღიარონ ცხადად, რომ ტყუილია მათი ისტორია, მათი ქრონიკა; ტყუილია მათი ნამყო და ყოველი ძველებური ღიძება, რადგან ყოველი მათი ძველი ისტორია დამყარებულია უფროსიერთად მოსეს ისტორიაზედ. ხოლო თუ გვითხრეს, მისი ნათქვამი მართალიაო, მაშინ ჩვენც მივუგებთ: მაშ როგორ მოხდა, რომ ამ უგონო, უმეცარმა, უნაღვლეღმა და გაუნათლებელმა სომხის ერმა, რომელსაც ყოველნაირი მეცნიერება სძულდათ, როგორც ამბობს მოსე, გამოიყვანა საქართველო კერპობის სიბნელიდან და მისცა მას ყველა ელემენტი განათლებისა; ერთი სიტყვით, განანათლა იგი სულიერად და ზორციელად? განა შეეძლო მიეცა სხვისთვის ის, რაც თვითონ არ ჰქონდა და რაც თვითონ უფრო სჭირდა? ეს ხომ ჯერ არსად გაგონილა და არც ვინმე მოელის ამისთანა ამბავს.

ვთქვათ, მესროფი ძრიელ განათლებული ვინმე იყო. ვიკითხოთ, როგორ შეიძლო მან ისე სწრაფად და ადვილად იმდენი საუკუნის უმეცრებიდან გამოეყვანა მთელი სასომხეთისა, რომ სხვა ერის გასანათლებლად-კი წავიდა? ნუ თუ არ ეტყოდნ მას: მკურნალო, განიკურნე თავი შენი, ჯერ გაანათლე შენი ეგრეთი უმეცარი ტომი და მერმე მოდი ჩვენ გვასწავლეო?

მოსე სომხის ერს რაცხს ისეთ უმეცრად და გაუნათლებლად თვით იმ დროსაც კი, როდესაც იგი თავის ისტორიას სწერდა. ხოლო ზემოდ დასახელებულ მეცნიერთა გამოკვლევებიდან სჩანს, რომ ახლა მას რაცხვენ მერვე საუკუნის ისტორიკოსად. თუ ეს ნამდვილია, რომ სომხები ვიდრე მერვე საუკუნემდე უმეცრების სიბნელეში ჩაფლული ყოფილან, მაშინ სომხის მწერალთა გასამტყუნებლად და მათი სიცრუის გამოსაცხადებლად კმარა მარტო ეს გარემოება დავასახელოთ.

მართლა რომ სომხის ერი გრიგოლ განმანათლებელის დრომდე ღრმა უმეცრების სიბნელეში ყოფილა და არავითარი მონაწილეობა მიუღია თავის მეზობლების, სირიელების და ბერძნების გა-

trodizione: onde gli e' superfluo dire piu distesamente di gente irragionevole, neghitosa e incivile (Storia di Mose Corenze, Lib. 1-o, cap. 3, p. 7).

ნათლებაში. ამას მოწმობს ისევ სომხების პატრიარქის იოანე VI ისტორიის შესავალი¹³.

სომხური ისტორიის თანახმად სენ-მარტენი ამბობს, მესროფი საქართველოში 408 წ. მოვიდაო; ჩამჩიანი 410 წ.; ხოლო პატივცემული მოსე ჯანაშვილი (ჩვენდა სამწუხაროდ, ამისთანა საგანში ამასაც ვასახელებთ) იხსენიებს მესროფის მიერ ხუცურის ასოების შემოღებას 434-446 წლებში¹⁴.

შევნიშნოთ ესეც, რომ არც ერთი ისტორია არ ასახელებს საქართველოში მეფედ ბაკურს მეხუთე საუკუნეში. ერთი ბაქარ მეფე იყო 342-364 წლებში და ვარაზ-ბაქარ 379-393 წლებში. ხოლო ვინ არის ეს ბაკური, V საუკუნეში მესროფის მიერ მოქცეული და განათლებული, არ ვუწყით. ესეც სომხების უნარი და შნოა, გამოიგონონ ის, ვინც კი უნდათ.

ასოების გამოგონება, ხალხის სწავლა-განათლება, მათი სარწმუნოებაზე მოქცევა და მასში გამტკიცება ხომ უმთავრესი და საერო საქმეა, რომელიც შეადგენს ამა, თუ იმ ერისათვის ძვირფასს საგანს. ვინც უნდა იყოს ამის მომქმედი, მუდამ ამ გარემოებას დიდი გავლენა აქვს ერზე, რომელიც მიუტევებელ ცოდვად ჩასთვლის თავის განმანათლებლის დაეიწყებას და ისტორიაში მის გამოტოვებას. „ქართლის ცხოვრება“ ამაზე გაჩუმებულია და სრულებით არაფერს გვეუბნება, იმ დროს, როცა მეხუთე საუკუნის თითქმის ყველა გარემოებას დაწვრილებით აღგვიწერს და თითქმის იმაზე ვრცლად, ვიდრე სხვა დროის ისტორიას¹⁵. ვკითხავთ სომხის მწერლებს, თუ მესროფის მიერ ქართულის ანბანის შემოღება და ქართველების განათლება მართალია, რით უნდა აიხსნას ჩვენი ისტორიის ესრეთი სრული დუმილი ამისთანა უმთავრესის საგნის შესახებ? რაც უნდა ჰქმნან სომხის მწერლებმა, ამაზე სამართლიანის პასუხის მოცემა არ შეუძლიათ, თუ, თავიანთი ჩვეულებისამებრ, სიცრუეს არ გაურევნ. ჩვენ-კი შეგვიძლია მათ ავუხსნათ ესრეთი დუმილი ჩვენის ისტორიისა ბროსეს სიტყვებით: „მოსეს მიერ გამოთქმული აზრი ესე (მესროფისაგან ქართული ასოების

¹³ Journal Asiatique, an.1836, tom.1, p.210.

¹⁴ მოსე ჯანაშვილის „საქართველოს მოკლე ისტორია“. - თბილისი, 1884, გვ. 37.

¹⁵ იხილეთ: დ.ზ. ბაქრაძის „ისტორია საქართველოსი“. - ტფილისი, 1889, გვ. 159.

შემოღება), რონელსაც მთელი სომხის მწერლები მხარს უჭერენ და იმეორებენ, საფრანგეთში სენ მარტენმა მოჰფინა. მაგრამ ამას ქართველები სრულებით უარპყოფენ. ხოლო ამის წინააღმდეგ, მეცნიერი ბატონიშვილი თეიმურაზ, ერთ ხელთ ნაწერში, რომელიც რავდენიმე წელიწადია, რაც გადმოეცა აზიურის საზოგადოებისთვის, ამტკიცებს, ქართული ასოები გამოიგონა მეფემ ფარნავაზ პირველმაო. ამას გარდა უმატებს, რომ სასულიერო და სახორციელო მეცნიერებაში განათლებულმა მეფემან ინება, რათა თავის ერში როგორც საზღვდელს, ისე სამხედროს, ყველას თავისი ასოები ჰქონოდაო, ამისთვის განარჩია ასოები და სტილიო¹⁶.

ამ საგნის შესახებ ერთი ყოვლად უცილობელი საბუთი გვაქვს, რომელიც აქამდე არავის უარუყვია. ეს გახლავსთ ფარნავაზ პირველის მიერ ქართულის ანბანის შემოღება. ამას ცხადად მოგვითხრობს ქართლის ცხოვრება და სხვა ისტორიებიც. ამის თანახმა არიან თვით სომხებიც, სახელდობრ მეხითარისტების მღვდლები, მხოლოდ იმ განსხვავებით, რომ ამბობენ, ფარნავაზის მიერ შედგენილი ანბანი მხედრულია და არა ხუცურიო; ხოლო ხუცურის შემოღებას თვითონ იჩემებენ. ესეც ცხადია, რომ იმ დროს შედგენილი ანბანი უსარგებლოდ და ფუჭად არ უნდა დარჩენილიყო საქართველოსათვის, რადგან ანბანი არის პირველი, მიუცილებელი და უმთავრესი საჭიროება და მასთანვე უდიდესი ღონე მეცნიერების შეძენისათვის. გაუზვიადებლად შეგვიძლია ვთქვათ, რომ საქართველოს ამ დროდგანვე დაუწყია განათლებისა და მოქალაქობრიობის მიღება, თუმცა-კი მეცნიერები ამბობენ, საქართველოს ფარნავაზ მეფის წინათვე უნდა ჰქონოდა სხვა ანბანი, ჩვენთვის უცნობელიო, რადგან ძველის ძველი, წარღვნის დროინდელი ერაო¹⁷. ეს აზრი მათ მტკიცედაც მიჰჩნიათ. ამას არ გამოუდგებთ. დავჯერდებით იმას, რაც ყველასთვის ცხადია.

ყველამ ცხადად უწყის, რომ ერთი რიგის ანბანი საესებით დააკმაყოფილებს ყოველის ქვეყნისა და ერის საჭირო მოთხოვნებს როგორც სულიერს, ისე ხორციელს, როგორც აწმყოს, ისე მომავალს. ესეც ვიცით, რომ ძრიელ იშვიათია, რომელსამე ერს ჰქონდეს ორნაირი ანბანი თვინიერ რამ განსხვავებისა. ახლა

¹⁶ Brosset. „Journal Asiatique“. 1836, tom 1, p.204.

¹⁷ იქვე

ვთხოვთ ყველა პატიოსან და გონიერ სომხის მეცნიერებს, გვიჩვენონ, თუ საქართველოს რა რიგი და რომელი საჭიროება თხოულობდა მეორე ნაირის ანბანის შედგენას და ქონებას, ანუ ვინ ატანდა ძალას, ანუ რა მიზეზი, საჭიროება და აზრი ჰქონდა მესროფს, რომ გაცხარებული მოსულიყო საქართველოში მეორე ნაირის ასოების შესადგენად, როდესაც ამ ქვეყანას თავისი საკუთარი ანბანი ჰქონდა? ნუ თუ შესაფერი და საჭირო არ იყო, ჯერ სასომხეთი გაემდიდრებინა ამჟამის ორგვარი ასოებით და შემდგომ საქართველოსთვისაც განეზიარებინა თავისი მოპოებული სიმდიდრე? იძულებული არიან ჩვენთან აღიარონ სომხის მწერლებმა, რომ მესროფს არავითარი მიზეზი, საფუძველი და საჭიროება არა ჰქონდა, საქართველოში მოსულიყო მეორე ხასიათის ანბანის შესადგენელად. ხოლო თუ ეხედავთ საქართველოში ძველ დროდგანვე ორნაირ ანბანს, ჭკუაზედ ახლო და ადვილად დასაჯერებელია, ორივეს შემოღება, თეიმურაზ ბატონიშვილის აზრისამებრ, მივაწეროთ ერთსა და იმავე პირს, მეფეს ფარნავაზს, რომელსაც ჯერ დაუკმაყოფილებია ასოების ქონების საჭიროება ერთის ხასიათის ასოების შედგენით და შემდგომ უფრო გაუმშვენებია და განუვითარებია ჩვენი ენა ხუცურის ასოების დამატებით. ამასვე გვიმტკიცებს პეტერბურგის მუზეუმის ძველი ქართული ფულები, რომლებიც მოწმობენ თავიანთ სიძველეს და არსებობას საქართველოს გაქრისტიანებამდე და რომლებსაც ხუცურად აწერია:

„**ԱԺԱՆ ԽԻՇԷ, ՆՆՈՅԺԱԾԱԾՆ, ՈՒԾՈ, ԴԻՍ Ի ԿԵՆՆ**“ 18

ეგრეთვე საჭიროდ ვრაცხთ, აქვე დავასახელოთ ის უძველესი ქართული სამოციქულო, რომელიც ნათარგმნი ყოფილა 399 წელსა. რაღა თქმა უნდა, რომ ამ დროს ხმარებული ქართული ანბანი კაი ხნის წინეთ უნდა ყოფილიყო ნაპოვნი, ანუ შედგენილი¹⁸.

აღარ გამოვუდგებით იმის ძიებას, თუ რამდენად უსაფუძვლოა ის აზრი, რომ ერთმა უცხო პირმა ანბანი შეუდგინოს სხვა უცხო ტომს, რომლის არც გამოთქმა აქვს და არც ენა იცის, რადგან ეს

¹⁸ იხილეთ: ისტორია დაწყებამდე ივერიისა..... თეიმურაზისაგან. — პეტერბურგი, 1848, გვ. 116.

¹⁹ იხილეთ: ქრონიკები თ. ჟორდანიას მიერ, წიგნი მეორე. — ტფილისი, 1897, გვერდი IV..

ცხადად გამოცდილების წინააღმდეგია და მეცნიერებაც ზომ ერთპირად უარყოფს ამას. მეცნიერები ამის წინააღმდეგად ამტკიცებენ, რომ არიანების შემოსვლამდე, დიდ არმენიაშიაც გავრცელებული ყოფილა ქართული ენა, რაისგამო შემდგომ სომხურში შეუტანიათ ბევრი ქართული ლექსები, რაიც ამტკიცებს ქართულის უპირატესობას და სიძველეს სომხურის წინაშე²⁰.

გვინებთ უადგილო არ იქნეს, აქვე დავასახელოთ სომხის მწერლის გრიგოლ ხალათიანცის წიგნი „Эпосъ въ Истории Армении Мойсея Хоренского“, რომელშიაც ავტორი ერთიანად აცრუებს მოსე ხორენელის ისტორიას.

თუ ცოტა მეტი ვილაპარაკეთ ქართულის ანბანის მოგონების შესახებ, მხოლოდ იმიტომ, რომ ცხადად გვეჩვენებინა სიცრუე სომხეთის ისტორიისა საქართველოს შესახებ. სომხის მწერალთა ამ ნაირ მათ სიყალბეს სხვაგანაც არა ნაკლებ შეეხვდებით. ზემოდ ვთქვით, რომ სომხებს ეს ნიჭი აქვსთ, საცა-კი ხელი მიუწვდებათ და კბილი გაუჭრისთ, ყველაფერი მიითვისონ და ყველაფერი გაასომხონ. ამნაირად სომხები, მოსეს მოწმობით, ალბანელებს ასომხებდენ და თავიანთ ჩამამავლებად რაცხდენ. აი ორიანტალისტი სენ მარტენი რას ამბობს ამისას: „ძრიელ ძნელი დასაჯერებელია ალოვანელები, ანუ ალბანელები სომხების ჩამამავლებად შევრაცხოთ, როგორათაც სწერს მოსე ხორენელი, რადგან უძველეს დროდგანვე იგინი შეადგენდენ სხვა ტომს, რომელიც ძრიელ გაირჩეოდა სომხების ტომში“²¹. როდესაც ამ ცამდე აყვანილ ისტორიკოს იმდენ სიყალბეს და შეცთომილებას აწერენ როგორც სენ მარტენი და ბროსე, ისე სხვა მეცნიერნიც, სომხის სხვა მწერლების რაღა ეთქმისთ, ანუ რა ღირსებას მისცემენ? როცა სენ მარტენი ლაპარაკობს არტაშეს პირველისთვის და უარყოფს მის უსაზღვრო გამარჯვებას როგორც საბერძნეთზე, ისე მთელს მცირე აზიაში, რასაც ვრცლად მოგვითხრობენ სომხის მწერლები, აი როგორ გვიხატავს მათის ისტორიკოსების საქციელს: „ძრიელ ადვი-

²⁰ Revue de linguistique par J.A. Gatteyras. — Paris, 1881, Julliet, vol. 14, p 285. — არც ეს დაევიწყოთ, რომ მეცნიერები ახლა აღარადიელთა ენის წარმომადგენლად რაცხვენ ქართულს ენას.

²¹ Memories historiques et geograohiques sur l'Armenie par Saint Martin, tom I. — Paris, 1818-1819, p 215.

ლი დასაჯერებელია, ყოველი ეს საკვირველი გამარჯვება გამოგონილი იყოს ზოგიერთ სომხის ისტორიკოსთაგან, რომლებსაც, როგორც ერთობ მსურველებს თავიანთის ქვეყნის ღიდებისას, არ გაუჭირდებოდათ ჭეშმარიტების დათრგუნვა, რათა მით ექოთ თავმოყვარეობა თავიანთის მამულიშვილებისათვის.²²

მეორე ალავს სენ-მარტენი, თვითონვე, როდესაც სომხების მეოთხე საუკუნის მდგომარეობისთვის ლაპარაკობს, გვისახელებს ამისთანა მეჭორე და მეზღაპრე ისტორიკოსს: „მეათე საუკუნის ისტორიკოსმა მესროფმა წმინდა ნერსესი ცხოვრება დასწერა, რომელიც საკსეა ზღაპრებით და გამოგონილი ფაქტებითო“²³.

თუმცა-კი სენ-მარტენი ზშირად იხსენიებს ჩამჩიანის ისტორიას, მაგრამ მის შეცთომილებას არ ჰფარავს, ცხადად აღიარებს და ბევრს ადგილს შესაფერ კრიტიკასაც აძლევს; სხვათა შორის მის ქრონიკებს სულ სიყალბედ სთვლის²⁴.

ბროსემ რო გამოსცა, ემჩიანის ხელთნაწერების საისტორიო კატალოგის მეხუთე ნომრის აგათანგელოს წერილში არის ერთი წერილი კოსტანტინე დიდის და ტრდათ მეფის ერთმანერთთან მორიგებისა. ამაში მოხსენებულია, რომ კოსტანტინე მეფემ დაუქვევრდომა ტრდათს, სხვა მეფეთა შორის, საქართველოს მეფე მირიანიც და გახდა ტრდათ მთელი აღმოსავლეთის მფლობლად, როგორც თვით იყო დასავლეთის მბრძანებელიო. ყველა ცხადად ხედავს, რომ ეს სომხების გამოგონილი რაოდნად ყალბი და წინააღმდეგია ყველა ისტორიებისა. ამის გასამტყუნებლად ლაპარაკი მომეტებულია იქმნება.

სასომხეთში მყოფი მისიონერები თავიანთს ერთს მოხსენებაში სომხების მწერლების მატყუვრობისთვის ესე სწერენ: „რადგან სომხები ზღაპრულის ისტორიების შეთხზვაში მარდი არიან, ამის-

²² Il est probable que toutes ces brillantes conquêtes auraient e'te' imagine'es par quelques historiens Arme'niens qui, trop. ze'le's pour la gloire de leur pays, n'auraient pas crint de trahir la ve'rite' pour flatter la vanite' de leurs compatriotes. (იგივე, გვ. 291).

²³ Mesrob, historien du X-e siecle, qui ecrit une vie de S. Nerses, remplie de fables et de faits controuves Journal Asiatique, 1830, t.1, p.173.

²⁴ S. Martin, tom 1, p.404.

თვის თავიანთ მარტიროლოგიაში მოიყვანეს ერთი ისტორია, რომელიც საესეა საოცარი ზღაპრებითო“²⁵.

ამნაირ ცრუ მწერლებზე არიან დამყარებულნი ჩვენი მოკამათე სომხის მწერლები და მათის შემწეობით უნდათ ქვეყანას დაუმტკიცონ, საქართველოში სომხები ძველის დროიდანვე არიან გადმოსახლებულნიო. რადგან ჩვენ საკმაოდ დარწმუნებული ვართ როგორც აქ მოყვანილ საბუთებზე, ისე ამათ მსგავს ბევრ სხვა გარემოებაზე, რომ სომხების მწერლები ხშირად სიმაართლეს გაურბიან, ამიტომ ჭეშმარიტებად ვერ მივიღებთ მათ ნათქვამს, თუ არა მაშინ, როდესაც მათი ნათქვამი ესე თანახმაა, ანუ არ ეწინააღმდეგება როგორც ჩვენს, ისე სხვა ტომთა ისტორიას. ამისთვის ვერ შევიწყნარებთ იმას, რასაც მოგვითხრობს მათე ედესელი დავით მეორის მიერ საქართველოში სომხების გადმოსახლებისას. მაგალითად, ვერ შევიწყნარებთ იმის ნათქვამს: ბევრი სომხები შემოიკრიფნენ დავით მეფესთან, რომელმაც მათთვის საქართველოში დააფუძნა ერთი ქალაქი და ეწოდა კორა; იქვე აღაშენა მრავალნი ეკლესიანი და მონასტერნი მათთვისაო. ჩვენ ვერ მივიღებთ ამას, როგორც საისტორიო ჭეშმარიტებას, რადგან ამისთანა შესანიშნავს და ჩვენის მეფის დიდად საქებურის საქციელისას ჩვენი ისტორია სრულებით არაფერს გვეუბნება; ჩვენს ისტორიას არავითარი სიმაართლე, მიზეზი და ინტერესი ჰქონდა ესრეთი განსაკუთრებული ამბავი დაეფარა. დავით მეორის როგორც ომებს, ისე სხვა გარემოებას უცხო ტომთა მწერლებიც საკმაოდ ვრცლად აღგვიწერენ, მაგრამ ამ გადმოსახლებისას სრულებით არაფერს გვეუბნებიან. არც იმას შევიწყნარებთ, ვითომც დავითს დაეფუძნებინოს გორის ქალაქი. ეს რომ ნამდვილი ყოფილიყო, ჩვენი ისტორია მოუხსენებლად არ დასტოვებდა. თავის გეოგრაფიაში არც ვახუშტი დასწერდა: „არა არს უწყებულ, ვისით აღშენდა პირველ (გორი); გარნა ცხოვრებასა წერილ არს, ერეკლე კეისარმა უწოდა ტონთიო“²⁶.

²⁵ Les Arme'niens, fertiles en histoire fabuleuses, en ont fait une dans leur Martyrologe toute: des plus extravagantes a' son sujet. (Memoire du Levant, Lettres edifiantes et curieuses ecrites des Missions etrange' res, tom. 3, p. 52.

²⁶ უნდა იყოს დავით IV აღმაშენებელი. კორა თუ გორია, ეს კიდევ დასადგენია (ბა.).

²⁶ ვახუშტი: გეოგრაფია. აღწერა საქართველოსა, გვ. 246.

ამ გორის ქალაქის სიძველეს გვიმტკიცებს სტრაბონის გეოგრაფიული აღწერილობა, რომელშიაც მას უწოდებს გორსენად. ეს გორსენა რომ თვით გორია და არა სხვა, ამას მოწმობენ ბევრი ევროპელი მწერლებიც, მაგალითად, ცეზარ ფამენი: „გორის მდებარეობა აჩვენებს სტრაბონის მიერ მოხსენებულ გორსენას“²⁷.

თუ სომხები მიეკედონენ დავითს და მის სამსახურში შევიდნენ, იმისთვის-კი არა, რომ საქართველოში გადმოსახლებულიყვნენ, არამედ იმ განზრახვით, რათა თავიანთი სამშობლო დაეხსნათ. ამასვე მოწმობენ ისევ სომხის მწერლები და სენ-მარტენიც²⁸.

არა ნაკლები სიყალბე მოიპოვება ინჯიჯიანის²⁹ სასომხეთის ისტორიაშიაც. ამ გადასომხებულმა მწერალმა ყველა გაასომხა. მაგალითად: ამბობს, ტფილისის მცხოვრებნი სომხები არიანო და რამდენიმე ქართველები და უცხოელნიც სცხოვრებენო; ტფილისში სომხების პირველი ეკლესია 632 წელს აშენდაო³⁰. სამცხეც ერთიან დაასაკუთრა სომხებს. ამბობს - ახალციხე დიდ სასომხეთშია საქართველოს საზღვარზეო; ივლიტას (ახალციხის ახლოს) სომხები სცხოვრებენო; სომხების სამთავროს დაცემის შემდგომ სამცხე შეიქმნა სასომხეთის მთავრების თავშესაფარიო, მათთან ბევრი ხალხი გადმოსახლდა და იქაური სოფლების მცხოვრებნი არიან მომეტებულად სომხები, რომლებმაც შეითვისეს ქართველების ზნეჩვეულება და ენაო³¹. ამ მოჭორებულის სრულიად გასამტყუნებლად საკმაოდ ვრაცხთ სომხებს წარუედგინოთ ისევ ის ავტორი, რომელიც სომხებმა ჩვენ წინააღმდეგ წარმოადგინეს. იგია თვით ფრედერიკო მონპერე, რომელიც სამცხესას, სხვათა შორის, ამას მოგვითხრობს: „ახალციხის საფაშო მუდამ ქართველ ტომს ჰქონდა, ვითარცა თავისი მამული... რაის გამო ქართველები თავიანთ ქრონიკებში ამტკიცებენ, რომ იგი თავდაპირველად მათი ყოფილა და თითქმის ყველა იქაური ქალაქები მათ აუგიათ. ამ საისტორიო ფაქტის საბუთი თვით ადგილობრივი რასსაა ნამდვილი,

²⁷ La position de Gori indique l'ancienne Gorsenna dont Strabon fait mention (Ce'sar Famin, p. 31. - ვრთვე იხილეთ: Gamba, Voyage dans la Russie, tom. 2, p. 115).

²⁸ Sain-Martin. Memories, tom.1 p.378.

²⁹ უნდა იყოს ინჯიჯიანი (ბ.ა.).

³⁰ ეს თარიღი წყაროებით დადასტურებული არ არის (ბ. ა.).

³¹ Journal Asiatique, 1834, tom.1, p.458-460.

რომელიც ათი ათასი წლობით, ყოველის გარემოების ზედგავლენის წინააღმდეგ, დარჩა მარადის ისევ ქართველ ტომად³⁰.

რო გამოუდგეთ, შეგვიძლია კიდევ სხვადასხვა ბევრი მაგალითი წარმოვადგინოთ სომხის ისტორიკოსების სიცრუისა ამისთანა საგნების შესახებ. გარნა საკმაოდ ვრაცხთ ამ რამდენსამე მაგალითს. რადგან ამითიც ნათლად ცხადდება, თუ რა ფასი უნდა მიეცეს იმ სომხურ ისტორიებს, რომლებიც საქართველოში სომხების გადმოსახლებისას და მათ აქ ყოფნისას რასმე მოგვითხრობენ.

სომხებს ტყვილად მოჰყავსთ მოწმედ ქართლის ცხოვრება დასამტკიცებლად ძველი ღრვიდგან თავიანთის გადმოსახლებისა საქართველოში. თუ ეს საქართველოს ისტორია სხვადასხვა არ არის ჩვენთვის და სომხებისათვის, არამედ ერთი და იგივეა ყველასთვის, ეს ჩვენი ისტორია სრულებით არაფერს მოგვითხრობს სომხების საქართველოში გადმოსახლებისას. ამის ნაცვლად ბევრს სხვა რასმე გვეუბნება ამ ორი ტომის ერთმანეთთან მიმართობისას და თავგადასავალისას. მაგალითად, მოგვითხრობს სომხების და ქართველების მტრობას, ბრძოლას და ერთმანერთის გაოხრებას; აღგვიწერს ერთმანერთთან შეერთებას საზოგადო მტრის წინააღმდეგ საბრძოლველად და ეგრეთვე ყველა უბედურებას, რაც ამ ორს ერს სწევია ქრისტიანობის მტრისაგან. ხოლო ამნაირი აღწერილობიდან სრულიადაც არა სჩანს, სომხები საქართველოში გადმოსახლებულიყვნენ და საქართველოს ქალაქების მომეტებული მცხოვრებნი სომხები ყოფილიყვნენ. მართალია, ზოგჯერ შემოსულან ისინი საქართველოში და ზოგიერთი მისი პროვინციები ძალმომრეობით დაუჭერიათ, მაგრამ ღრეობითი ყოფილა და არა სამუდამო. ამავე ნაირად მოქცეულან ქართველები სასომხეთის ზოგიერ-

³⁰ Le pachalik d'Akhalsikhe' a toujours c'te' reclame' par la race ge'o-r-gi-en-ne ou Karthli comme faisant partie de ses domaines... Les Ge'orgiens s'attribuent par conse'quent dans leurs chroniques la possession premie're et la fondation de presque toutes les villes de ces hautes valle'es.

La preuve la plus claire de ce fait historique, est - la: la' race indige'ne, la race autochtone pour ainsi dire, malgre' des milliers d'anne'es, est toujours ge'orgienne... (F. Dubois de Montpe'reux, Voyage autour du Caucase, tom 1. - Paris, 1839, p. 274). - იხილე ეგრეთვე ბაქრაძის საქართველოს ისტორია, გვ. 189. - Vivien de S. Martin, Nouveau dictionnaire de Ge'ographie, tom. 2. - Paris, 1879, p. 457.

თი ადგილების დაჭერის დროს. ყველა ცხადად ხედავს, რომ სხვაა ესრეთი შემთხვევა და სხვაა სამუდამოდ გადმოსახლება და დამკვიდრება.

თუ კარგად ჩაუკვირდით ისტორიას, ამის წინააღმდეგს გვიჩვენებს: ესე იგი საქართველოში სომხების გადმოსახლებას-კი არა, არამედ სასომხეთში ქართველების გადასახლებას, ვინაიდან 1022 წელშივე ყოფილან ქართველები გადასახლებული სასომხეთში და პყლიათ თავიანთი ეპისკოპოსი. ამას მოწმობს თვით სომხების მწერალი არისტაკესი³¹. ამასვე ამტკიცებს ვახტანგ მეფის სჯულების მეოცდახუთე მუხლი, რომელშიაც მოხსენებულია საქართველოს კათალიკოსის ბრძანების ქვეშ მყოფი პროვინციები: ამათში აღრიცხულია ეგრეთვე ანი, ყარსი და აზრუმი³². რასაკვირველია, ესენი ქართველთა საეპისკოპოსოები უნდა ყოფილიყვნენ, თორემ სომხებზე რა უფლება ექმნებოდა ქართველ კათალიკოსს? თვით არაბთა მწერალნი მოწმობენ, როდესაც ქართველები შევიდნენ სომხების არჯიჩის ქალაქში (ვილლე დ'არდჯიკ), იქაური მცხოვრებნი იძულებულნი გახდნენ და ქართველებს აუშენეს ციხეში ეკლესია, სადაც დაიწყეს ზარების ცხადად რეკა. ეს მოხდა 1121 წლებში³³.

არ დავივიწყოთ ისიც, რომ ცნობილმა მისიონერმა ლამბერტიმ, საქართველოში მოსვლის დროს 1631 წ. აზრუმი რო გამოიარა, ნახა აზრუმი და მის გარეშე რავდენიმე ქართველების სოფელი, რომლებსაც კიდევ ჰყავდათ თავიანთი ქართველი ეპისკოპოსი, აზრუმელად წოდებული³⁴. ასრეც უნდა ყოფილიყო, რადგან საზოგადოდ ასე მომხდარა. როდესაც რომელიმე სახელმწიფო ახალ ქვეყანას იძენს, იქ თავის ერს ასახლებს დროსა და გარემოების დაგვარ. ძრიელ იშვიათიკია, ახლად დაპყრობილი ქვეყნიდან მკვიდრნი სხვაგან გადაასახლონ. ეს მოხდება, უფროსიერთად

³¹ Histoire d'Armenie par Arisdaques de Lasdiverd: traduite de l'armenien par M. Evariste Prud'homme. — Paris, 1864, p. 24.

³² Brosset, Introduction de l'Histoire de la Georgie, p. 111. ეგრეთვე იხილე მცხეთის გუჯარი, №405. - დ. ბაქრაძის ისტორია საქართველოსი, გვ. 266-268.

³³ Journal Asiatique, 1849, tom.2, p.490.

³⁴ იხილე ჩვენი ისტორია კათალიკობისა, გვ. 111.

მტრობით, როგორც შაჰაბაზმა ჰქმნა საქართველოს აღების და აოხრების დროს.

არც ზაქარია და ივანე მხარგმელის მიერ საქართველოს მეფის სამსახურში შესვლაა საკმაო საბუთი, რომ მით სომხებმა დამტკიცონ ძველის დროდგანვე თავიანთი გადმოსახლება საქართველოში. სომხების მწერლებისაგანვე ვიცით, რომ ეს ორი გამოჩენილი პირი ქურთები იყვნენ და არა სომხები, ზოლო სარწმუნოება-კი სომხისა ჰქონდათ, რომელიც ივანემ კიდევ მიატოვა. უკეთუ მათ ამნაირს მოქცევას რაიმე ზედ გავლენა ჰქონდა სომხების გადმოსახლებაზე, მათ შესახებ ვრცლად დაწერილი ისტორია ამას სრულებით არ გამოსტოვებდა. საქართველოს მეფის სამსახურში მათი შესვლა, ჰქმნებოდათ რომ არ იყო და გამოიწვია კერძო გარემოებამ და მათმა პირადმა ღირსებამ.

ამისთვის ამ გარემოებას დიდი არაფერი გავლენა უნდა ჰქონოდა სომხის ცრზე მის გადმოსახლების საქმეში. ამასვე გვიმტკიცებს ბევრი მსკავსი მაგალითი. არა ერთ გზის მიუღიათ ქართველებს სპარსეთის საქმეებში მონაწილეობა და შესანიშნავი ადგილებიც ჰქონიათ, როგორც სამინისტროში, ისე სხვა მაღალ სამსახურში, როგორიც არის ისპაანის პირველი მსახური, რომელიც ხშირად ქართველი იყო, საქართველოს ტახტის მემკვიდრე, ვიდრე იგი გამეფდებოდა. მაგრამ ამისთანა გარემოებას არასოდეს აღუძრავს ქართველთა ერისათვის სპარსეთში გადასახლების სურვილი გუნდ გუნდობით, თუმცა-კი თითო ოროლა კერძო პირნი გადასახლებულან კიდევ.

თვით ოსმალეთშიაც ყოფილან იმისთანა ქართველები, რომელთაც უმაღლესი სამსახური ჰქონიათ და თვით დიდი ვეზირობაც ხელში სჭერიათ. ამის ერთს მაგალითს მოგვითხრობს პეტრე დელლა ვალლე, რომელსაც 1614 წ. უნახავს კონსტანტინეპოლში ერთი 90 წლის ქართველი საჭურისი. ამას ჰრქმევია მაჰმედ ფაშა, მეორე ვეზირად წოდებული, რომელსაც უწოდებდნენ ყაიმაყანს, ესე იგი ვეზირის მიადგილეს, რადგან, როცა ვეზირი იქ არ იქმნებოდა, ის მართავდა მთავრობის საქმეებს. ამას თურმე ისეთი გავლენა ჰქონია სულთანზე, რომ როგორც თვითონ უნდოდა, ისე ატრიალებდა ყოველ საქმეს. პირველი ვეზირობა რომ სამუდამოდ ხელში დარჩენოდა, ჩაუგონებია სულთნისათვის, პირველი ვეზირი, რო-

გორც პირველი სარდალი, გაეგზავნა სპარსეთთან საომრად. სულთან-საც მაშინვე გაუგზავნა პირველი ვეზირი და ამნაირად ვეზირობა მას დარჩენია. ამავე ქართველისა ყოფილა იმ დროინდელი ყველა საუკეთესო და ღირსი გეგები ოსმალეთში³⁵. მაგრამ ვიცით კარგა, რომ ფაშის ღიღებას და ძლიერებას არავითარი ზეგავლენა ჰქონია საქართველოს ხალხზე ოსმალეთში გადასახლების საქმეში.

შორს რომ არ ვეძიოთ, ამისთანა მაგალითს ვხედავთ თვით ნაპოლეონ პირველის დროს, რომელსაც თავის ერთგულ მეგობრად და მრჩეველად ჰყოლია ერთი სომეხი მამელუკი, სახელად რუსტამ. ამისი პირველი სახელი ყოფილა არუთინა. ამასთანვე ყოფილა ერთი კიდევ სხვა სომეხი, სახელად პეტროს. ამ არუთინა სომხის წყალობით ყოფილა, რომ ნაპოლეონს არ მოუსპია ვენეციაში მხითარისტების მონასტერი, როდესაც 1810 წ. მთელის იტალიის მონასტრები გააუქმა³⁶. არც ამ სომხის დაჭერილს შესანიშნავს ადგილს ჰქონია რაიმე ზედგავლენა სომხების ერზედ და არც გამოუწვევია სომხების საფრანგეთში გადასახლება. ამის მიზეზი ის არის, რომ ესრეთი შემთხვევა მარტო კერძო პირის უნარი და სასყიდელი ყოფილა და მის და მისი ოჯახობის წრეს არ გასცილებია, არამედ იქვე დარჩენილა და მასთანვე დამცხრალა. ესევე ითქმის ზაქარია და ივანე მხარგრძელთათვისაც. მათ მაღალს ხარისხს სომხის ერი არ შეურყევია, არ შეუცვლია და თავის სამშობლოდგან სხვა ადგილს არ გადაუყვანია გუნდ-გუნდობით. კიდევ რომ მათ თანხლებოდენ საქართველოში თავიანთი მეგობრები, ნათესავები და ყმები, ყველა შემთხვევაში თვითოროლანი იქმნებოდენ და საზოგადოებას არ შეადგენდენ. ამიტომ ვერც შესანიშნავს ზედ გავლენას იქონიებდენ მათ მიერ ახლად დამკვიდრებულ ქვეყანაზედ.

რადგან „მშაქის“ მწერალმა, ბ-ნ სარუხანმა, შეუპოვრად წარმოსთქვა: „ძველ დროიდგანვე საქართველოს ქალაქების და საკუთრივ ტფილისის ქალაქის ერთა - მცხოვრებთა მეტი ნაწილი რომ სომხები ყოფილან, ამტკიცებენ ყოვლის უარის უთქმელად ყველა ისტორიკოსები და იმ დროის მგზავრნიო და ამის დასამტკიცებლად დაგვისახელა ზემოდ მოხსენებული ორი-სამი მგზავრი, რო-

³⁵ Viaggi di pietro della Valle, parte 1-a, p. 146, 203.

³⁶ Dulaurier. Societe Armenienne du XIX siecle, Revue des Deux Mondes, 1854, tom 6, p. 247.

მელთაც ერთი სიტყვაც არ უთქვამსთ სომხების გადმოსახლებისა. ამისთვის ჩვენ გულმოდგინებით გამოვიძიეთ შუა საუკუნეთა თითქმის ყველა მწერალთა და მგზავრთა ნაწერები, მაგრამ ჩვენ ვერსად ვპოვეთ სარუხანის ესრეთი აზრის დამამტკიცებელი საბუთები. მის ამ სიტყვებიდანაც სჩანს, თუ როგორ თვალებს უხვევენ ხალხს და როგორ ატყუილებენ ქვეყანას. ამისთვის მისდა სამუდამოდ გასამტყუნებლად აქვე შენიშვნად მოვიყვანთ ყველა ჩვენ მიერ გამოძიებულ მწერლებს და მგზავრებს, რომლებსაც ერთი სიტყვაც არ უთქვამს ამ საგნისა³⁷.

ზოლო მეფე ალექსანდრე პირველი თავის ერთ გუჯარში იხსენიებს ათ კომლ სომეხს, თრიალეთის მხარეს, როდესაც იგი მცხეთის ეკლესიას დამტკიცებას უახლებს ეკლესიის ყველა იმ მამულებისას, რომელიც თვის წინაპართ შეეწირათ³⁸. გარნა საკმაო საბუთი გვაქვს, ესენი ვიგულისხმით იმნაირ სომხებად, რომლებსაც ვახუშტი ბორჩალოს აღწერაში ასახელებს ესრედ: „ამ აღგილთა შინა მოსახლენი არიან სარწმუნოებით სომეხნი და მცირედად ქართლის სარწმუნოებისა, არამედ ქცევაზნით ქართულითა“³⁹. ამნაირ სომხების ტომით ქართველობისა ჩვენ ეჭვი არა გვაქვს, რადგან საზოგადოდ შენიშნულია, რომ სომხები საცა წავიდნენ, თავიანთ ზნეჩეულებას არ სტოვებენ და სხვისას არ სცვლიან. სხვათა შორის თვით მოგზაური გამბაც ჰმოწმობს, რომ საქართველოში სომხები არასფრით ემზგავსებიან ქართველებს და მათში ირჩევიან თავიანთი ზნე-ჩეულებით⁴⁰. ამ ფაქტს ყველანი ცხადათ დავინახავთ, უკეთუ ჩაუკვირდით ამ ერთი საუკუნის წინეთ საქართველოში გადმოსახლებულ სომხებს, რომლებსაც თავიანთი არა რაი დაუტოვებიათ და სხვა ზნეჩეულება არ შეუთვისებიათ. დღესაც

³⁷ Thietmarus (Peregrinatores Medii aevi, M. Laurent). 1217 წელს ამან საკმაოდ გააცნო ევროპას, ქართველები წაა გიორგის პატივს ჰსცემენ, ძრიელნი არიან ომში და სარკინოსთა ბევრს აენებენ; - Wilbrandus, 1215 წ. მგზავრი;

³⁸ Brosset. Introduction, p. 117.

³⁹ ვახუშტის გეოგრაფია, აღწერა საქართველოსა, გვ. 145; - ვერუფე იხილეთ: „ივერია“ 1901 წ. №119, 1902 წ. №149, 154, 170 და 175.

⁴⁰ Voyage de Gamba, tom. 2, p. 188. Paris, 1826; - ვერუფე იხილეთ « Mission scientifique en Perse » par J. de Morgan, vol. 1, p. 58. Paris, 1894; - და ჩვენი ისტორია კათოლიკობისა, გვ. 235, 236.

ყველაფერში ისეთი სომხები არიან, ყოველის მხრივ, როგორც იყვნენ ამ ერთის საუკუნის წინეთ, აქ გადმოსახლების დროს. ეს ფაქტი საბუთს გვაძლევს ქართველ ტომად შევრაცხოთ ყველა ისინი, რომლებსაც სომხებისა მართო სარწმუნოება აქვსთ და არა ზნე-ჩვეულება. ის საკითხი, რომ ქართველობაშიაც მოიპოვებიან სომხის მერჯულენი, ე.ი. არიან ქართველი გრიგორიანები, ჯერ ბ. კლდიაძე* აღძრა ივერიაში 1902 წ., ზოლო შემდგომ იმავე წელს მოსკოვის ლაზარევის აღმოსავლეთის ენების ინსტიტუტის პროფესორმა ბ.ა. ხახანაშვილმა „კავკაზ“ რუსულ გაზეთში. ამავე საგანს შეეხო ბ. ლასი 1904 წლის იანვრის 17 დღის ივერიაში.

გარნა აზრად არა გვაქვს, რომ ერთიან უარყოფთ საქართველოში სომხების ყოფნა თვით უძველეს დროდგანვე, რადგან ეს წინააღმდეგი იქმნება საზოგადო ისტორიული ფაქტისა. ჩვენ თანახმა ვართ და შევიწყნარებთ იმ ყველა გარემოებას, რასაც-კი მოითხოვს მიუცილებლად ესა, თუ ის მეზობელი ქვეყანა. მუდამ ორ მეზობელ შორის უფრო ხშირად ყოფილა ერთმანერთთან აღებ-მიცემა, მისვლა-მოსვლა, ვიდრე სხვა შორეულ ტომებთან. ეს ცხადია, რომ მეზობლობის გამო ქართველებს და სომხებს განუწყვეტლივ ჰქონიათ ერთმანერთში მიმართობა და მისვლა-მოსვლა და ეგრეთვე გადასახლებ-გადმოსახლებაც, უკეთუ გულში ვიჭონიებთ იმასაც, რომ ტფილისი უწინ დიდად შესანიშნავი სავაჭრო ქალაქი იყო, რადგან ევროპის და აზიის ერთმანეთთან გასაღზავნს ყველა საქონელს აქედგან უნდა გაეცლო. ერთი სიტყვით, ვიდრე ოკეანის ზღვაზედ მგზავრობა გაიმართებოდა, ტფილისი იყო, როგორც საწყობი და ხიდი ევროპასა და აზიას შუა. ამისთვის ტფილისს მუდამ ბლომად ჰყავდა უცხო ტომის ხალხი სტუმრად ვაჭრობისათვის მოსული. ამ სტუმრებში, რა საკვირველია, სომხებს უკანასკნელი-კი არა, პირველი ადგილი უნდა სჭეროდათ საქართველოსთან სიახლოვის გამო. არც წინააღმდეგი ვართ იმ აზრისა, რომ იმ ხანად საქართველოში მყოფთ ვაჭარ სომხებს თავიანთი ეკკლესიაც ჰქონოდესთ ტფილისში ძველი დროდგანვე და მათ შორის სომხის კათოლიკეებიც ყოფილიყვნენ. ერთი სიტყვით რასაც დღეს ვხედავთ სხვა და სხვა სავაჭრო ქალაქებში, მაგალითად მარსელსა, პარიზსა

* პეტრე მირიანაშვილი (1860–1912) – ქართველი პუბლიცისტი (ბ. ა.).

და სხვა ამისთანა შესანიშნავ ქალაქებში, სადაც სომხებს თავიანთი მღვდელი ჰყავსთ და ეკლესიებიც აქვსთ. ამისთანა გარემოებას ჩვენ შევიწყნარებთ, როგორც ტფილისისა, ისე სხვა საქართველოს ქალაქების შესახებ. მაგრამ ესეც უნდა ვსთქვათ, რომ სომხების ესრეთი ყოფნა არ შეადგენდა ერთს დიდს საზოგადოებას, რომელსაც შესანიშნავი რამ გაეღენა ჰქონოდა ადგილობრივს საზოგადოებაზედ. არა, ისინი აქ მუდამ ღრობით ყოფილან, უცხოელ ითვლებოდნენ და აქაურ საზოგადოებაში ის ადგილი და მნიშვნელობა ჰქონდათ, როგორც შეპყვროდა არა მკვიდრს კაცს; როგორც ღლეს აქვსთ უმთავრეს საგაჭრო ქალაქებში, სადაც მარტო ვაჭრობისათვის არიან და იქაურ მკვიდრთ რიცხვში არ ითვლებიან⁴¹.

ესეც არ დავივიწყოთ, რომ თუ ღლეს სომხის ერის დიდ ნაწილს ვაჭრობა ხელში აქვს და თავის უმთავრეს საგნად ეს გაუხდია, ესრედ არ ყოფილა ყოველთვის. ვაჭრობის ნიჭი ესე გამოიჩინა მან უფროსიერთად მეჩვიდმეტე საუკუნეში, როდესაც შაჰ-აბაზმა სომხები სპარსეთში გადაასახლა და მისცა მათ თავისი ალურაცხველი სიმიდრე, რათა ევროპასა და სხვა ადგილებში დაეწყოთ სიარული ვაჭრობისათვის. ამასვე ამტკიცებენ ევროპის მწერლებიც. ტურნეფორი, სხვათა შორის, მოგვითხრობს: „ერთი სიტყვით, შაჰ-აბაზმა სომხის გლეხები ვაჭრებად გახადაო; ეს ვაჭრები აღებ-მიცემის საქმეში ყველაზე განთქმულნი შეიქმნენ მთელს ქვეყანაზედო“⁴². ამის შესახებ საფუძვლიანად შეგვიძლია ვთქვათ, რომ მეჩვიდმეტე საუკუნეზე წინად სომხების ვაჭრები ტფილისში ბევრად განსხვავებული არ უნდა ყოფილიყვნენ სხვა ტომის ვაჭრებში; ეგრეთვე არც მათი რიცხვი უნდა აღმატებოდა ბევრად აქ მყოფ სხვა ტომის ხალხის რიცხვსა.

როცა საქართველოში სომხების გადმოსახლებისთვის გვაქვს ლაპარაკი, არ უნდა დავივიწყოთ საქართველოს გამოვლილი ყოფაცა. ჩვენი ისტორია თითქმის სხვას არაფერს მოგვითხრობს, თუ არ საქართველოს გამუდმებულს ომსა სხვადასხვა მტრებთან. არც ერთის ტომის ხალხს და არც ერთს ქვეყანას გამოუვლია იმოდენი შეწუხება და ომი, რაც საქართველომ გამოიარა თავის სარწმუნო-

⁴¹ იხილე ჩვენი ისტორია კათოლიკობისა, გვ. 434, 504.

⁴² Tournefort, Relation d'un voyage, tom. 2, p. 158.

ბის და თავის უფლების დასაცველად. ერთის სიტყვით, ჩვენს ისტორიაში ვერ შეხვდებით ისეთ მცირე ღროს, როცა საქართველო შეიარაღებული არ ყოფილიყოს და ომი არ ჰქონოდე ს ამა, თუ იმ მტერთან. თუ როდისმე თავის მხნეობით გარეულ მტრებს მოიგერიებდა, საუბედუროდ, შიგვე თავის შვილებშივე აღმოუჩნდებოდა არეულობა და ომი. თუმცა ხშირად ჩვენი მეფენი ამარცხებდნ თავიანთ მტრებს და შორს სდევნიდნ, უნდა აღვიაროთ, რომ მათი გამარჯვება ესე ომს ბოლოს მაინც არ უღებდა. რადგან მათი გამარჯვება შემდეგში ან უფრო ძრიელს ომს იწვევდა დამარცხებულის, გაბრაზებულის და ერთად შეერთებულის მტრის მხრით, ან თუ არა ქართველებს იძულებულ ხდიდა, მუდამ შეიარაღებული ყოფილიყვნ, რათა მტერი ხელახლავ არ შემოსეოდა, და ან ახლად დაჭერილი ქვეყნები არ ჩამორთმეოდათ. ეხლა კვითხავთ ჩვენს მოწინააღმდეგეთ, რა ინტერეს იწვევდა, რომ სომხები გუნდგუნდობით გადმოსახლებულიყვნ ამისთანა ქვეყანაში, სადაც უწყვეტლივ ომი იყო როგორც გარეულ, ისე შინაურ მტრებთან? ჩვენის აზრით, რომლისაზე შემთხვევის გამო საქართველოში კიდევ რომ ყოფილიყვნ სომხები, უეჭველად უნდა გაქცეულ და გადასახლებულიყვნ აქედგან, რათა მათი სიცოცხლე მუდამ განსაცდელში არ ყოფილიყო. ამისთანა მდგომარეობაში მხოლოდ სამშობლოს სიყვარულს შეეძლო დაეკავებინა თავისი შვილები და არა უცხოელნი, რომელთაც მამულისა არაფერი ეცხოთ.

მსგავსადვე ჩვენი ისტორია ცხადად გვიჩვენებს, რომ თითქმის ყოველთვის ერთი ტომის მტერი მეორე ტომის მტერიც ყოფილა; ვინც სომხებს სდევნიდა, იგივე ქართველებსაც სდევნიდა; ვინც ქართველების სისხლს ღვრიდა, იგივე სომხებსაც არ ზოგავდა; ვინც სასომხეთს დაარბევდა, იგივე საქართველოს ნაცრად აქცევდა, რადგან ხშირად ორივე ტომის მღვენელი იყო საზოგადო ქრისტიანობის მტერი; ამისთვის ესრეთი მტერი არც ერთს ზოგავდა, ორთავ თავისი ბასრის ზრმლის ქვეშ ატარებდა; თუ საქართველოში შემოვიდოდა პირველად, აქედგან გასული დაუყოვნებლივ სასომხეთს ააოხრებდა; თუ სასომხეთს დაეცემოდა პირველად, საქართველოსაც უვნებლად არ დასტოებდა; ესრედ ერთი ტომის უბედურება ხშირად მეორე ტომსაც ეწვეოდა. ამ ნაირად იქცეოდნ ის ახალახალი ბარბაროსები, რომელთაც სხვადასხვა ღროს ქრისტიანები

სდევნეს და ქვეყანა მათის სისხლით მორწყეს. ამ თუობის გამო, სომხებს არავითარი სარფა ჰქონდათ, რომ თავიანთი ქვეყანა დაეტოვებინათ და საქართველოში გადმოსახლებულიყვნენ, სადაც ვერ გადაურჩებოდნ თავიანთ სისხლის მსმელ მტრებს. ამნაირი მდგომარეობის გამო ორივე ქვეყნისა კერძოდ საქართველოში გადმოსახლება სომეხთა ფიქრადაც წარმოსადგენი არ უნდა ყოფილიყო. თუ ზოგჯერ ქართველებმა თავიანთი მამაცობით თავიდან აიცილეს სომხების მიერ გამოვლილი უბედურება, რომელიც მათაც მოელოდა, შემთხვევითი და დროებითი ყოფილა. ამისთანა გარემოებას შეეძლო სომხების მარტო დროებით შეზიზვნა საქართველოში და არა სამუდამოდ. ესრეთ ზოგიერთ დროებით შეზიზვნას კიდევ მოგვითხრობენ თვით სომხის ისტორიკოსებიც. მაგალითად, სუბბატი, სომხების მთავარ კუროპალატი, რავდენისამე სომხის თავადით და ჯარით, 704 წ. შეზიზვნია ფოთს, სადაც ექვს წელიწადს დარჩენილა. ამის შემდეგ, შეზიზნულ სომხებს ერთიან ქალაქი და ეკლესიები გაუქურდიათ და ისე დაბრუნებულან თავიანთ ქვეყნებში⁴³. (თითქოს სომხებს უწინაც ჩვეულებად ჰქონოდათ უმადურობა თავიანთი მასპინძლისადმი და მისი საკუთრების წარტაცება და მითვისება მათი ხელობა ყოფილიყოს; მხოლოდ განსხვავება ის გახლავსთ აწინდელსა და მაშინდელს სომხებს შორის, რომ როდესაც უწინდელები წარიტაცებდნ მასპინძლის კუთვნილებას, თავიანთს ქვეყნებში ბრუნდებოდნ). ეგრეთვე სომხის ერთი პატრიარქი, იოვანე VI, შეზიზვნია საქართველოს მეფეს 920 წელს⁴⁴. ამისთანა სხვა შემთხვევასაც იხსენიებენ კვალად სხვადასხვა მეისტორიენი.

ნათქვამს ესეც უნდა დავუმატოთ, რომ VI საუკუნეში, როდესაც სასომხეთის ეკლესია გაეყარა საქართველოს ეკლესიას, დიდი სიმძულვარე და მტრობა ჩამოვარდა სომხებსა და ქართველებს შუა; მას აქეთ დაიწყეს ერთმანერთის წყევლით და შეჩვენებით ხსენება. ამ სიმძულვარემ და მტრობამ იქამდე მიაწია, რომ აუკრძალეს ორსავე ერს ერთმანერთთან ურთიერთობა. როგორც ქართველების, ისე სომხების გულში ისე ღრმად გაიდგა ფესვი ამ სიმძულვარემ, რომ იმდენმა გავლილმა დრომ ვერც შესცვალა, ვერც დააცხრო და ვერც დაასუსტა ეს მტრობა, რადგან ვხედავთ,

⁴³ იხილეთ: ვარდანის ისტორია, გვ. 59. - ეგრეთვე ასოლიკისა, წიგ. II. თავი 4.

⁴⁴ Saint-Martin, t. I, p. 361.

თუ დავით მეფის და თუ თამარ დედოფლის დროს, როგორ შეურაცხყოფით იხსენიებენ ერთმანერთს. მაგალითად, როდესაც დავით მეფემ კრება მოუწოდა სომხების შესარიგებლად, აი ჩვენი ისტორია მათ როგორ იხსენიებს: „ხოლო შეიკრიბა ოდესმე წინაშე მეფისა ნათესავი გულარძნილი, ყოვლად ბოროტთა სომეხთა ეპისკოპოსებიო“⁴⁵.

ვერც ზაქარიას (იგულისხმება მხარგრძელი — ბ.ა.) მაღალმა ღირსებამ, ვერც მისმა სამსახურმა და ერთგულებამ ვერ შეიძლო ქართველებისათვის დაევიწყებინა ის სიმძულვარე, რომელიც ჰქონდათ სომხებისადმი. ამას გვიტყობს ის შემთხვევა, რომ როდესაც ზაქარიამ მოინდომა ქართულ წირვაზედ, სხვებთან ერთად, წმიდა ზიარების მიღება, ქართლის კათალიკოსმა საშინლად უძრახა ზაქარიას და უკან დააყენა. ეს შემთხვევა გახდა მიზეზი, რომ ზაქარიამ სასომხეთის სხვადასხვა ადგილის ეპისკოპოსებს მოუწოდა, რათა ქართველებთან ებჭოთ სარწმუნოების შესახებ⁴⁶. ამ ორმა კრებამ ვერ შეიძლო შერიგება და მშვიდობის ჩამოგდება ქართველებსა და სომხებს შუა, არამედ განხეთქილება მათ შორის უფრო განძლიერდა.

შემდეგ დროებში ერთმანერთის მტრობა და სიმძულვარე ესე არამც თუ სუსტდებოდა, არამედ უფრო ძრიელდებოდა იმ ზომამდე, რომ ყველა უცხო ქვეყნის მგზავრები ამას შეუნიშნავად არ სტოვებდნენ და თავიანთი წერილებით აქვეყნებდნენ. ესრეთი მტრობა და სიმძულვარე გალანო კლემენტეს, თეათინელ მისიონერს, ცხადად შეემჩნია და ყურითაც გაეგონა ეს ძველებური ანდაზა: „უკეთუ ვინმე ჩვენთაგანს ფეხში ეკალი შეესოს და გავლა მოუხდეს სომხების ეკლესიის წინ, უნდა მოითმინოს და არ დაიდრიკოს მის გამოსაღებად, რათა მით არავის ეგონოს, რომ იგი თაყვანს სცემს სომხების ეკლესიას, რომელიც გასაკიცხია ყველა ქრისტიანებისგან“⁴⁷. რა გაბრუნდა საქართველოდგან, ღიდად გაუკვირდა, რომ

⁴⁵ ქართლის ცხოვრება, ნაწილი I (ბროსეს მიერ გამოცემა), გვ. 258.

⁴⁶ *igive*, gv. 312.

⁴⁷ *Si quis nostrum spinam in pede infixam habeat, transiens ante Armenorum Ecclesiam, spinam illam sustinere debet, nec se ad pedem suum, eam evellendi studio, inclinare; ne per hoc videatur, ante Armenorum Ecclesiam ab omnibus christianis vilipendendam, inclinari.* (Clemens Galanus, *Conci. Eccl. Arm. cum Romana*, tom. 3, c. 12. - Romae, 1661, p. 120.

ჰპოვა ერთი და იგივე ანდაზა დაწერილი ვინჩენცო ბელუალის წერილში. ამავე ნაირად მოგვითხრობენ სხვადასხვა დროის მგზავრები და მწერლები და აცხადებენ თითქმის ერთისა და იმავე სიტყვებით, როგორც შარდენი. მაგალითად: „სომხებს და ქართველებს ერთმანერთი ძრიელ სძულსთ; ერთმანერთში არას დროს შეუღლებიან. კერძოდ ქართველებს განსაკუთრებული ზიზღი აქვსთ სომხებისა და მათ ისე რაცხვენ, როგორც ჩვენ ევროპაში ურიებს“⁴⁸. ასევე შარდენი სპარსეთის აღწერაში ასახელებს რავდენსა-მე სოფელს თავრეზის მთის ახლოს, სადაც მომეტებულად ქრისტიანები ყოფილან, და ამ შენიშვნას აძლევს: „ამ სოფლებში მომეტებულად სცხოვრებენ ქრისტიანები, ქართველები და სომხები, მაგრამ არა ერთმანერთთან შერევით: ამ ორ ტომს ისეთი მტრობა და სიმძულვარე აქვსთ ერთმანერთისა, რომ არ შეუძლიათ ერთად დადგნენ და ერთსა და იმავე სოფელში იცხოვრონ“⁴⁹.

ყველასთვის ცხადია, რომ მტრობა და სიმძულვარე კი არ დაახლოებს და შეაერთებს, არამედ განაშორებს ერთს მეორისაგან. ამის გამო სომხები კი არ უნდა დაახლოებულიყვნენ ქართველებს, არამედ მათ უნდა გაშორებოდნენ. ამ გარემოებიდან ცხადად სჩანს, რომ მათ არავითარი ინტერესი ჰქონდათ, საცხოვრებლად მოსულიყვნენ იმ ხალხთა შორის, რომლებიც მათ სძულდათ და რომლებისგანაც შეურაცხყოფის გარდა სხვას არას მოელოდნენ. ზოლოდღეს თუ ვხედავთ საქართველოში სომხებს, უნდა მივაწეროთ იმ საცალკეო შემთხვევას და უბედურებას, რომელმაც იძულებულ ჰყო სომხის ერი, გასულ საუკუნეებში, აღერჩია მცირე ბოროტი, რომ მით ასცილებოდა უდიდეს უბედურებას, რადგან სხვა ღონის ძიება არა ჰქონდა. ეგრეთვე თუ ზოგჯერ ქართველები და სომხები ერთმანერთს დაახლოვებიან, მეგობრული განწყობილება ჰქონიათ და კიდევ ერთმანერთში მოყვრობაც ჰქონიათ ქორწინებითა, ესეც უნდა მივაწეროთ კერძო განსაკუთრებულ შემთხვევას, კერძო პირთა და არა ერთიან ხალხს. დღესაც რომ ჰგვიხსენებდნენ ერთმანერთში ის უწინდელი სიმძულვარე და მტრობა, ეს ყველასთვის ცხადია. ამის

⁴⁸ Voyage de Chardin, tom 1, p. 123; - ეგრეთვე იხილეთ: Viaggi di Pietro della Valle, tom 2, p. 121; - Histories de Kemschi. - Paris, 1697; - Bruzen La Martinarie, Le Grand Dictionnaire Geographique, tom 4., p. 131.

⁴⁹ Voyage de Chardin, tom 1, p. 149.

დასამტკიცებლად კმარა, კაცი ჩაუკვირდეს იმას, რასაც დღეს გათამამებული და უპურდენო სომხები ჩადიან ქართველების წინააღმდეგ.

ისტორიიდან ვიცით, რომ სასომხეთი როგორც წინად, ისე შუა საუკუნეებში დიდს გაჭირვებაში იყო და თავისი არსებობის დასაცველად იძულებულ იყო ვისმე შეხიზნოდა, რათა თავი დაეღწია მტრის ხელისგან. ეს შესახიზნარი და უშიშარი ადგილი საქართველო არ იყო, როგორც ზემოდ ვნახეთ. ეს საიმედო ადგილი სომხების თავის შესაფარად რომის საბრძანებელი იყო. ამისთვის სომხებმა, საქართველოში კი არა, არამედ რომის საბრძანებლის სხვადასხვა ადგილებში დაიწყეს გადასახლება ძველი ღროიდგანვე. ამას სხვადასხვა ტომთა ისტორიაც მოგვითხრობს.

როდესაც მეოთხე საუკუნეში საპორ მეორემ ეროიან მოაოხრა სასომხეთი და დაატყვევა არშაკ მეფე, მაშინ, ამბობს სენ-მარტენი, ყოველმა დინასტიამ, შიშით თავზარ დაცემულმა მიუტოვა სპარსელებს თავისი ცოლშვილი, ქონება და გაეშურა რომის საბრძანებელში თავის შესაფარად⁵⁰.

მეექვსე საუკუნეში ხოსრო პირველმა, სარწმუნოების გამო, რო დაუწყო დევნა სომხებს, ესენი იუსტინიანე მეორეს შეეხიზნენ, სთხოვეს შემწეობა და მფარველობა თავიანთი მტრის წინააღმდეგ. კეისარმა შეიწყნარა იგინი და ყოველნაირი შემწეობა აღმოუჩინა. მოდავე ხოსროსაც შეუთვალა: „ჩვენ ქრისტიანებს არ შეგვიძლია დავსტოვოთ, ანუ განვაძოთ ის ქრისტიანები, რომლებიც ომის დროს შემოგვეხიზნენო“⁵¹.

სირიელი ბარ ებრეუს თავის ქრონიკონში მოგვითხრობს სომხების ორ გზის გადასახლებას რომის საბრძანებელში. პირველი მომხდარა 961-964 წლებში. როდესაც არაბებს ყველა ადგილები მოუოხრებიათ და მოახლოებიან დიდს სასომხეთს, იმ დროს იქაური მცხოვრებნი, რათა სარწმუნოების გამო არაბებს არ ეტანჯათ, გაქცეულან რომაელების საზღვრებში. მეორედ, 993 წელს, როდესაც რომაელებს დაუპყრიათ მანბაგერდა და არხისკი, იქაური სომხების მთავარი გამხდარა მოხარკე კეისრის ვასილ მეორისა; ხოლო სომხების სხვა ქვეყნების მთავრებმა მოილაპარაკეს კეისართან, დაუთმეს მას თავიანთი ციხენი და მათ ნაცვლად მიიღეს კეისრი-

⁵⁰ Saint-Martin. Journal Asiatique, 1830, tom.1, p.206, 8.

⁵¹ Evagrius, Ecclesiae Historia, li, V. c. VII. - Parisiis. 1544.

საგან სებასტია კაბადოკიაში. უფრო ამ დროს იყო, რომ სომხებმა დაუტოვეს თავიანთი ქვეყანა, დაიწყეს გადასახლება და გააცეს მთელი კაბადოკია, კილიკია და სირია⁵².

სომხების გადასახლებამ შემდგომ უფრო და უფრო იმატა, რადგან ამით სურვილი აეშალათ ბიზანტიის კეისრებს და უნდოდათ ერთიან ხელში ჩაეგდოთ დიდი სასომხეთი. ყოველი ღონისძიება იხმარეს, რათა თავიანთი სიხარბე დაეკმაყოფილებინათ. კეისართა ნატერის შესრულებას დიდად ხელი შეუწყო სელჯუკების მოახლოებამ დიდ სასომხეთთან. ამ სხვა და სხვა გარემოებამ ააჩქარა სომხები და გადაასახლა შუამდინარეს ჩრდილოეთ ეფრატსა და კაბადოკიაში. ამიტომ კეისრებმა დიდი სასომხეთის მთავრები მიიზიდეს, ჩამოართვეს მამულები და მის ნაცვლად მისცეს სხვა და სხვა ქალაქები თავიანთ საბრძანებელში: მაგალითად 1042 წ. კოსტანტინე მონომახმა თავადი აბელარიბ დანიშნა ტარსის და მოქსუსტის მმართველად; ეგრეთვე მიიზიდა მეფე ზაკიგი, ჩამოართვა ანი და მის ნაცვლად მისცა კესარიამი ორი ქალაქი - გალანბელადი და ბიძუ. მისმა ნათესავმა ზაკიგმა, ყარსის მთავარმა, 1064 წ. კოსტანტინე დუკას დაუთმო ყარსი და მის ნაცვლად მიღო ძამენტავას ქალაქი კაბადოკიაში. რა საკვირველია, ეს მთავრები მართლ არ მიდიოდნენ, არამედ მათ თან მისდევდნენ თავიანთი ქვეშევრდომნი, თუ ერთიან არა, მათი ერთი დიდი ნაწილი მაინც⁵³.

ამასვე გვიმტკიცებს თავადი მეფე - ბ. დადიანი. სომხებმა X და XI საუკუნეებში დაიწყეს გადასახლება ბერძნის საბრძანებელში, რათა იქ თავშესაფარი აღვილი ემოვათო. ეგრეთვე უმატებს, რომ 1169 წ., ანის აღების დროს, 70.000 მეტი სომხები თავიანთ მთავრებით შეიხიზნენ კოსტანტინეპოლში⁵⁴.

ერთმა სომხების მიერ ცამდე ამალღებულმა სომხის მწერალმა, შაჰნაზარიანმა, ფრანგულად დასწერა სასომხეთის შემოკლებული ისტორია და პარიზში გამოსცა 1856 წ. ამ ისტორიაში დაწერილობით აღნიშნავს თითქმის ყველა დროის გადასახლებას სომხებისას სხვა და სხვა ქვეყნებში. გარნა სრულებით არასფერს ამ-

⁵² Bar-Hebraeus. Syriacum Chronicon. - Roma, 1789, p 200, 213.

⁵³ Recueil des Historiens des Croisades, Aut. Arm., tom I. - Paris. 1869, p. 50.

⁵⁴ Mek. -B. Dadian. Societe Armenienne contemporaine. - Paris 1867, p. 1, 10.

ბობს საქართველოში სომხების გადმოსახლებისას. უადგილოდ არ ვრაცხთ, მოვიყვანოთ აქ ყველა მის მიერ აღნიშნული სომხების გადასახლება.

„450 წლიდან 550 წლამდე მტრისაგან რა დაიხოცნენ ბევრი სომხები, სასომხეთის დანარჩენ მცხოვრებთაგან მომეტებულნი იძულებულნი გახდნენ და გადასახლდნენ მაზანდარანსა, ხოროსანსა, ნეიზჰაპურსა და კუზჰისტანსა; არაბებმა, რა აიკლეს თარონი და ღვინი, მცხოვრებნი ათასობით ტყვედ წაასხეს და დაასახლეს არაბეთსა და სირიაში; მარტო ღვინიდან გაიყვანეს 35.000! ემირბულამ, 850 წ., მთლად გააოხრა და დააცარიელა სასომხეთი, რაისგამო მრავალმა სომხებმა დაუტყვეს ღვინი, ვანი, მუში, დარიუნი და სხვა ქალაქები და წაიღდნენ და გაავსეს ეგვიპტე, არაბეთი, პალესტინა, სირია, ბაბილონი და სხვა. მეთერთმეტე საუკუნეში კათალიკოსმა გრიგოლ მეორემ, ამ გადასახლებულის სომხებისათვის, რაღდენიმე საარხიეპისკოპოსო დაარსა ეგვიპტესა, სირიასა და პალესტინაში; ამ დროს წაყვანილი სომხები მარტო ეგვიპტეში 30.000 სულზე მეტი იყო; სპარსელების და არაბების მსგავსად, ბერძნის კეისრებმა ძალა დაატანეს სომხებს დაეტოვებინათ სასომხეთი და გადასახლებულიყვნენ მათ ადგილებში; ამიტომ ბევრისგან ბევრი სომხები 452 წ. იძულებულნი გახდნენ შესდგომოდნენ ბერძნულ ტიპიკონს; მათი რიცხვი მუდამ მტაულობდა მეთორმეტე საუკუნის დასასრულამდე; ამ სომეხ-ბერძნებს დაერქვათ „პაი-ურუმ, ალ - ორომ“; ბიზანტიის სახელმწიფო ბევრს ეცადა და გადაასახლა სომხები კოსტანტინეპოლსა, მაკედონიასა, ეპირესა, ბულგარიასა და მთლად აწინდელ ევროპის ოსმალეთში; მეოთხე საუკუნიდგანვე სომხები, როდესაც თავიანთ მტრებს ვერ გაუმკლავდებოდნენ, სახლდებოდნენ საბერძნეთში; ამნაირი გადასახლება ხშირად მომხდარა ვიდრე იუსტინე მეორის მეფობამდე. ამან, თავის სახელმწიფოს გასაძლიერებლად და სასომხეთის გასავერნებლად, გადაასახლა მელითენის სომხები ზოგი კოსტანტინეპოლს და ზოგი თრაკიაში; მავრა კეისარმა 581 წ., გაავსო თრაკია სომხებით და მათგან შეადგინა თავისი საუკეთესო რაზმები; კოსტანტინე კოპრონიმ მეზუთემ, მერვე საუკუნეში, აიღო აზრუმი და იქიდგან გადაიყვანა სომხები და თავისი საბრძანებლის სხვა და სხვა ადგილს დაასახ-

ლა; შაპუკ ამუნელი (ჩჰაპოუკ დ' მოუნი), არაბეთის უღმრთოების გამო, ამავე საუკუნეში გადაესახლა საბერძნეთში და თან წაიყვანა 12.000 სომეხი თავიანთი ცოლშვილით! ბერძნების კეისარმა ბასილ მეორემ, თავის მოსაყდრეთა მსგავსად მეათე საუკუნეში, გადაასახლა თრაკიაში სომხების მრავალი ოჯახობა; აქედგან გადავიდნენ სომხები ვენეციასა, ჯინეისსა, პიზასა, რომსა, უნგრეთსა, პოლონეთსა და რუსეთში; რუბენიანების მთავრობის დაცემის შემდგომ, 30.000 კომლი სომხებისა გადასახლდა კვიპროსის, როდოსის და კანდიის კუნძულებზე, საიდგანაც შემდგომ წავიდნენ იტალიაში; ეგრეთვე როდესაც ყირიმი აიღეს ოსმალებმა, სომხებმა მიატოვეს იქაურობა და წავიდნენ იტალიას, რომელიც გაამდიდრეს თავიანთი მოღვაწეობით და ვაჭრობით; ყირიმი მეთორმეტე საუკუნეში სავსე იყო დიდი სასომხეთიდგან ძველი დროდგანვე გადასახლებულის სომხებით, მარტო კაფიაში, ანუ თეოდოსიაში 100.000 სომეხი იყო; მეცამეტე საუკუნის დამლევს, მუღალთა მიერ უწყალო მოპყრობის გამო, სარაის, აშტრახნის და ყაზანის სომხებიც გადასახლდნენ ყირიმს; სარაიდგანვე წავიდა ყირიმში ერთი კოლონია მეოთხე საუკუნის დამლევს, თემურლენგის⁵⁵ გაძლიერების დროს; ამის შემდგომ სომხებმა გააესეს ეგრეთვე გალიცია, უნგრეთი, ტრანსილვანია, მოლდავია, ვლახეთი ბუგონია, ლიტუანია, პოდოლია და ბანათა; ზოლო როდესაც ყირიმი დაიპყრეს ოსმალებმა, სომხები ზოგი დაიხოცნენ და ზოგიც პოლონეთში წავიდნენ, 40.000 კომლამდე, რომლებმაც ორნახევარი საუკუნის განმავლობაში გააბრწყინეს პოლონეთი...“⁵⁵.

იმის გამოძიებაში არ შევალთ, თუ რაოდნად მართალია ამ სომხის გაზვიადებული მოთხრობა; ზოლო ეს-კი უტყუარია, რომ არსად ამბობს, რომ ამა თუ იმ საუკუნეებში სომხები საქართველოში გადმოსახლებულიყვნენ. საკვირველი-კი ეს არის ამ მწერლისა, რომ მთელი აღმოსავლეთი და ევროპა გაავსო სომხებითა და საქართველოში-კი ერთიც არ გაგზავნა, რომ იქაც სომხებს განათლე-

⁵⁵ თემურ-ლენგი მეფობდა XIV ს-ში (ბა.)

⁵⁵ Esquisse de L'Histoire de L'Armenie, par G. V. Chahnazarian. - Paris, 1856, p. 97-105.

ბა შეეტანათ! ამის მიზეზად ის მიგვაჩნია, რომ ამ მწერალს საქართველო არა ჰქონია გაცნობილი, თუ არა, იმასაც უეჭველად სომხებით გაავსებდა, როგორც ამას შერებიან სომხების სხვა მწერლები.

ხოლო 1319 წ. როდესაც მიწის ძვრამ პირქვე დასცა ანის ქალაქი, იქაური მცხოვრებნი აქეთ-იქით გაიფანტნენ; ზოგნი ამტრახნის გარეშე ყივჩაყელ თათრებს შორის დასახლდნენ, ზოგნი ყირიმს და ზოგნიც პოლონეთს წავიდნენ⁵⁶.

გარნა ამ შეუჩერებელის გადასახლების შემდგომ თუ კიდევ დარჩნენ სომხები დიდ სასომხეთში, მათ იქ ყოფნას ბოლო მოუღო თემურლენგის შემოსევამ. ამ ბარბაროსმა, რაც მოხდა, მოხდა, ხოლო რაც გადურჩა მის ხმაღს, სკიტაში გადაასახლა. დღეს სპარსეთში მაშინდელი სომხები იწოდებიან თურქმენებად, რომლებსაც ქრისტიანობისა აღარაფერი ახსოვსთ. ამავე დროს ერთმა დიდმა სომხების ნაწილმა, 200.000 სულმა, დიდის შეწუხების შემდგომ, როგორც იყო, გადირჩინა თავი თემურლენგის ხელისგან და გადასახლდა პოლონეთს, სადაც დღესაც საკმაოდ არიან მათნი ჩამომავალნი; ეს ახალშენი იქ რა დამყარდა, აღაშენა ეკკლესია და სომხების პირველ არხიეპისკოპოს დაენიშნა იოჰანეს ვართაპეტი 1365 წ.⁵⁷ ხოლო იეზუიტი იაკობ ვილოტე, თავისს სომხის მეფეთა ქრონიკონში ამბობს, რომ 1604 წ. ერთი კოლონია სომხებისა გადავიდა პოლონეთსა. როგორც სჩანს ისტორიებიდან, სომხების გადასახლება ესე პოლონეთს ბევრგზის მომხდარა.

ესრეთი უბედური დღე დაადგათ აგრეთვე მცირე სასომხეთის სომხებსაც, როდესაც 1375 წ. ეგვიპტელებმა აიღეს კილიკია და დატყვევეს უკანასკნელი მეფე სომხებისა, ლეონ VI, ლუზინიანი. ერთი სომხისგან ფრანგულად დაწერილი ისტორია ამას მოგვითხრობს ესე: „მეფობის დაცემის შემდგომ, განყრილის სომხების დასასჯელად, ღმერთმა მათი უმეცართა ზროვა გააჟანტა სხვადასხვა უცხო ქვეყნებში: პოლონეთსა, მაღდავიას, ვლახეთსა, უნგრეთსა, ყირიმსა, რუსეთსა, სპარსეთსა და სათათრეთში, სადაც იძულე-

⁵⁶ Saint-Martin, tom 1, p. 114; - Victor Langlois, Journal Asiatique, 1862, tom 1, p. 529.

⁵⁷ Guillaume Samson. Relation de L'etat present de Persie. - Paris, 1695, p. 165; - Krusinski, Tragica belli Persici Historia, Leopoli, 1740, p. 125, 126

ბულნი გახდენ შეეთვისებინათ ზნე-ჩვეულება, ენა და კანონები ამ უცხო ტომთა, რომელნიც მათ განსაკუთრებით სძულდათ⁵⁸.

აქ ჩვენთვის საგულისხმო ეს არის, რომ მეოთხე საუკუნიდან დაწყებული ვიდრე მეთექვსმეტე საუკუნემდე, სომხების გადასახლებას სხვადასხვა ქვეყნებში დაწვრილებით აღგვიწერენ ისტორიები და ერთ სიტყვასაც არ ამბობენ, სომხები როდესმე საქართველოში გადმოსახლებულიყვნენ. ზოლო სომხების თქმით და მათი ვითომდა სიმართლის მიმდევარ ზოგიერთ მწერალთა მოძღვრების თანახმად, სომხები ძველ დროდგანვე თურმე საქართველოში სახლდებოდენ და არა სხვაგანო. მათ ცოტასაც არის დაუჯერებდით, უკეთუ ან ჩვენს, ან სხვათა ისტორიას ამისი რამე ეთქვათ. რადგან არავითარი მტკიცე შენიშვნა და საბუთი გვაქვს ამის შესახებ, ამისთვის სომხების ამ გადმოსახლებისთვის ყოველ თქმულებას ვრაცხთ უსაფუძვლოდ და სიმართლე ნაკლებად.

ახლა საჭიროა, მოკლედ თვალი გადავაგვლოთ იმ გარემოებას და დროს, როცა სომხები გადმოსახლდნენ საქართველოში და დავუკვირდეთ იმ სომხებს, რომელნიც დღეს გაპარპაშებულან და აქაურ ნამდვილ მკვიდრთ შთანთქმას და ქვეყნის პირისაგან ერთიან აზოცვას უპირებენ.

რაოდნათაც-კი შეგვეძლო თითქმის ყველა შესანიშნავი აღმოსავლეთის ისტორია და მგზავრთა წერილები გამოვიძიეთ, მაგრამ ვერაფერი ვპოეთ სომხების გადმოსახლებისა საქართველოში უწინარეს მერვიდმეტე საუკუნისა. ამისთვის უნდა ეთქვათ, რომ სომხებს გადმოსახლება და საქართველოში დამკვიდრება დაუწყიათ მერვიდმეტე საუკუნის დამდეგს. შეიძლება მეთექვსმეტე საუკუნის ბოლოსაც დაეწყოთ, მაგრამ ამისი ისტორიაში ცხადად არაფერი სჩანს. თეათინელი მისიონერი კლემენტე გალანოც, რომელიც საქართველოში 1637 წელს მოვიდა, ამბობს, რომ „აწინდელ დროებში მათ შორის ბევრი სომხები სცხოვრებენო“⁵⁹. ეს სომხები უწინდელ დროდგანვე საქართველოში რომ ყოფილიყვნენ დამკვიდრებულნი, მაშინ ეს მისიონერი აღარ იტყოდა „ამ დროებშიო“.

⁵⁸ Rome et L'Arménie depuis le commencement du IV-e siècle jusque en, 1830, par X... p. 63.

⁵⁹ Nuoe temporis ex Annorum mango quidem numero apud ipsos degentium (Clemens Galanus, Consi, Eccl. Arm., cum Romania, tom 1. - Rome, 1650, p. 120.).

ამის შემდგომ კაფუცინების უფროსიც სწერს რომში 1675 წ.: „გარნა უკანასკნელ ხანებში სპარსელებმა გააძიდეს ტფილისი, უმთავრესი ქალაქი და ადაესეს იგი ერთიან სომხებითა, რაის გამო ვაჭრობამ იწყო წარმატებაო“⁶⁰. ყველა ეს ნათქვამი გვიჩვენებს, რომ სომხები XVII საუკუნეში გადმოსახლებულან და არა მასზე წინად.

ისტორია სომხების გადმოსახლების მიზეზად სთვლის შაჰ-აბაზ პირველის მიერ საქართველოს მოოხრებას, რომელიც მოხდა 1615-1618 წლებში, როდესაც ამ დაუძინებელმა მტერმა საქართველოს ერი ხმალ ქვეშ გაატარა, ვინც კი სიკვდილს გადურჩნენ, მომეტებული ტყვედ წაიყვანა სპარსეთში (ამ დროის ჩვენი ერის უბედურებას რომაელი მგზავრი პეტრე დელლა ვალლე ადარებს პეროდეს მიერ ბეთლემის ჩვილი ყრმების ამოწყვეტას). მაშინ გაოხრებულის საქართველოს ხელ-ახლავ გასაშენებლად შაჰ-აბაზმა გადმოსახლა ბლომად სპარსელები და სომხები. კომსკის ისტორია მოგვითხრობს ესრედ: „შაჰ-აბაზმა 50.000 მეტი ქართველების ოჯახობა წაიყვანა და დაასახლა შირვანსა, მაზანდერანსა და სასომხეთში; ზოლო მათ ადგილს გადმოსახლა სპარსელები და სომხებიო“⁶¹. ზოგნიც მოგვითხრობენ, როგორც მაგალითად შარდენი, რომ ეს ტყვედ წაყვანილი ქართველნი 80.000 კვამლნი იყვნენ; ზოლო ზოგიერთნიც, როგორც მორერი გაბაა, ამბობენ, რომ შაჰ-აბაზმა 500.000 სული წაიყვანა ტყვეთო. თეათინელი მისიონერი ჯუსტო პრატო, ამის თაობაზე 16 ოქტომბერს 1633 წ. რომში თავიანთ უფროს გორიდან სწერს: „დღეს მთელი სპარსეთი სავსეა გამაჰმადიანებული ქართველებით და მთავრობის ყველა უმაღლესი სამსახურის ადგილები მათ ხელშია; თვით დღევანდელი სპარსეთის მეფეც შვილია ერთის ქრისტიანი ქართველი ქალისა; რადგან ამ ოცი წლის წინეთ შაჰაბაზი მოვიდა აქ, მოაოხრა საქართველო და

⁶⁰ Maultimamente i Persiani aumentarono Tiflis, la principale città, popolandola tutta d'Armeni, dove e' introdotto qualche traffico (კაფუცინების არხივი რომში). (პირველი ტალღა სომეხი ლტოლვილებისა როდის შემოვიდა საქართველოში, დღემდე არ არის დადგენილი (ბ. ა.).

⁶¹ Histoire de Kemiski. - Paris, 1687, p. 24 (როგორც მთამარაშვილიც აღნიშნეს, სომხების შემოსვლა საქართველოში ხდებოდა, მაგრამ არა იმდენი რაოდენობით, როგორიც იყო საბერძნეთში, ევროპაში, სპარსეთში, ინდოეთში და სხვაგან - ბ. ა.).

აქედგან წაიყვანა 60.000 კვამლი. აქ თითო კვამლში ოც სულზე ნაკლები არ ირიცხება. ამ ერთი გაამდიდრა სპარსეთი“⁶². რასაკვირველია ამათ დატოებული ადგილის გასავსებლად ხალხის ბევრი ათასობით გადმოსახლება დასჭირდებოდა სპარსეთიდან.

ნადირ შაჰმა, რომელიც მეფობდა სპარსეთში 1687-1747 წ., დაუწყო დევნა ჯულფაში გადასახლებულ სომხებს, რომლებიც იძულებული გახდნენ აქეთ-იქით გაფანტულიყვნენ. ამ დროს მათი უმეტესი ნაწილი გადმოსახლდა საქართველოში⁶³.

ერეკლე მეფემ 1780 წ. ერეკნიდან სომხები გადმოსახლა ტფილისში და სხვა და სხვა ალაგს. ამას მოგვითხრობს ერთი სომხის მღვდელი იოჰანეს იოსკაპერჯანი, რომლის ნათქვამიც კლაპორტმა პარიზში 1818 წ. დაბეჭდა. ასევე ნათქვამი გვიჩვენებს, რომ 1804 წ. როდესაც ყარსში პავლე ციციშვილმა ერთიან დაამარცხა სპარსელები, მაშინ საქართველოში ყოფილმა სომხების არხიეპისკოპოსმა იოჰანეზმა წამოიყვანა ყველა იქაური სომხები ტფილისის ახლოს ტაფა-დაღში*, ზოგიც ტფილისს მოიყვანა და დააყენა ავლაბარში, სადაც აუშენა ერთი ეკლესია⁶⁴.

ამ გადმოსახლებულ სომხებს მუდამ ემატებოდნენ სხვა და სხვა მხრიდან სომხები. 1820 წ. კიდევ ბლომად მოვიდნენ ტფილისს ახლად გადმოსახლებული სომხები. ამ დროს მოსული სომეხთაგან იყო, რომ გააშენა ტფილისში ერთი ქარვასლა⁶⁵.

სომხების გადმოსახლებამ უფრო იმატა ზემოდ ხსენებული დროების შემდგომ. უწინ ყოველთვის ნებიერი არ იყო მათი გადმოსახლება, რადგან ან მტერს ისინი ძალით გადმოჰყავდა, ან თვით იძულებულნი იყვნენ, დაეტოვებინათ თავიანთი ადგილმამულები და განშორებოდნენ, რათა მით აეცილებინათ თავიდან მტრის მიერ მიყენებული დევნა და შეწუხება. რუსის მთავრობა რა შემოვიდა საქართველოში, მაშინვე შიშის ზარი დასცა ყველა მისგარეშე მტრებს და სამუდამოდ დაამყარა მშვიდობა, რომელმაც ძრიელ

⁶² თეათინელების არხიე რომში, №9, C.

⁶³ Engene Flandin, *Reviu de deux mondes*, tom 4. – Paris, 1851, p.586.

* იგივე გარეთუბანი - მოიცავდა დღევანდელ 9 აპრილის (ყოფილი 26 კომუნალების) ბაღს და მის შემოგარენს. (ბა.)

⁶⁴ Klaporth. *Memoires relatifs a l'Asie*, tom 1. – Paris, 1826-28, p. 226.

⁶⁵ Gamba, *Voyage dans la Russie*, tom 2, p. 160.

გააუმჯობესა საქართველოში მყოფი სომხების ბედი. ბოლო სპარსეთსა და ოსმალეთში მყოფი სომხები ისევ იმ უწინდელ შეწყუბაში იყვნენ; ეძებდნ ღონისძიებას და ღროს, რათა მათაც თავი დაეღწიათ მტრის ხელიდან და შეერთებოდნ საქართველოში მყოფ თანამოძმებს. ეს მათი დახსნის ღროც მოვიდა 1828 და 1829 წლებში, როდესაც რუსეთის მთავრობამ ომი დაუწყო სპარსეთსა და ოსმალეთს. ერთი უმთავრესი პირობა მშვიდობისა ამ ორთაე დამარცხებული მთავრობის მიმართ ის იყო, რომ სომხებს, ვისაც-კი უნდოდათ, თავისუფლება ჰქონოდათ საქართველოში გადმოსახლებისა. ამ ამბავს ყველა სომხები დიდის სიხარულთ მიეგებნენ და დაუყოვნებლივ დაიწყეს გადმოსახლება ჯერ სპარსეთიდან, სადაც თითქმის აღარავინ დარჩა სომხებისა; ყველა მიესწრაფებოდა, რათა გადარჩენილიყვნენ მტრის მძიმე უღელსა. ამ სომხების ერთიან მოძრაობამ დიდად დააფიქრა სპარსეთის მთავრობა, რომელმაც დაუწყო სხვა და სხვა წინააღმდეგობა, რათა შეეცენებინა როგორმე სომხების ერთიან გადმოსახლება. მაგრამ გუნდის თავი (პოლკოვნიკი) ლაზარევი, რომელსაც მინდობილი ჰქონდა რუსის მთავრობისაგან ამ გადმოსახლებულთ მფარველობა, წინააღუდგა სპარსეთის მემკვიდრის, აბაზ-მირზას, ესრეთ მოქმედებას და ძალა დაატანა, პირობა დაეცვა და არავითარი წინააღმდეგობა აღმოეჩინა სომხებისათვის. აი ამ ღროს, ესე იგი 1828 წ. იანვრის 17-ს სპარსეთიდან გადმოსახლდნ საქართველოში 8249 ოჯახობა, 40,000 სულზე მეტი. მოსწრაფებული გადმოსახლება უფრო შესანიშნავი შეიქმნა ოსმალეთიდან. თითქმის ერთიან დაიცალა სამი საფაშო პროვინცია ბაიაზეთის, აზრუმის და ყარსისა. აზრუმის კარაპეტ ეპის-კო-პოსმა თითქმის ერთიან წამოიყვანა იმ ქალაქში ყოფილი სომხები. ამათმა რიცხვმა ბევრად გადააჭარბა იმ ღროში სპარსეთიდან გადმოსახლებულის სომხების რიცხვსა, რადგან იმ ღროს 1829 წელს ოსმალეთიდან გადმოსული სომხების რიცხვი ავიდა 70,000 სულამდე. მათ შორის 414 ოჯახი კათოლიკე იყო⁶⁶. აი ამნაირად დასრულდა სომხების საქართველოში გადმოსახლება. აქ

⁶⁶ Dulaurier, Socie'te' Arme'nienne du XIX sie'cle, Revue des Deux Mondes, tom. 6, 1854, p. 217; - ვერეთე იხილე: Recueil d'actes et documents relatifs a l'Arme'nie, მოსკოვში დაბეჭდილი 1833 წელს; - Journal Asiatique, tom. 1, 1834, p. 322; - Eugene Flandin, Revue des Deux Mondes, tom. 2, 1851, p. 660.

უნდა მივეუმატოთ 1895 წლის აქტს ოსმალეთიდან გამოქცეული სომხებიც, რომლებიც ათასობით შემოეხიზნენ საქართველოს სხვა და სხვა ადგილებს.

ყველას, ვისაც ჭეშმარიტება უყვართ, აქ მოყვანილი ისტორიული საბუთებიდან შეუძლიათ ცხადად დაინახონ, თუ რაოდნად სტყუებიან სომხების მწერლები, როდესაც საქართველოში თავიანთ გადმოსახლებას აწერენ XII, XI, X და უფრო ამაზედ უძველეს საუკუნეებს. ამ საგნის გამორკვევისათვის, რაც შეგვეძლო ვეცადეთ აღმოგვეჩინა ის, რაც ჭეშმარიტებაა და ისტორიული ფაქტის თანახმა, და არა ის, რასაც მიკერძო და კერძო თავმოყვარეობა მოითხოვდა.

ესეც უნდა მოვაგონოთ პატივცემულ მკითხველთ, რომ ჩვენი ისტორია, ყოველ გარემოებაში, გვიჩვენებს სომხებს როგორც საზოგადოებას, რომელსაც მუდამ თავისი ერობრივი თვისება ჰქონდა და ირჩეოდა ყველანაირ შემთხვევაში საქართველოს ერში. აქედანაც შეგვიძლია ის დავასკვნათ, რომ უკეთეს სომხები საქართველოში ძველ დროდგანვე გადმოსახლებული ყოფილიყვნენ, მაშინ მათ აღარ უნდა შერჩენოდათ ის პირადი თვისება და განსხვავება ქართველთა ერში, არამედ ისინი უნდა შეთვისებულიყვნენ ქართველ ხალხთან, თუ მათზე ცოტანი იყვნენ; ხოლო თუ მათზედ ბევრნი ითვლებოდნენ, მაშინ მათ უნდა შეეთვისებინათ ქართველი ერი და უნდა მოესპოთ მათი განსხვავება, რადგან ცხადი და ყველასაგან ცნობილი ფიზიკებრივი კანონია, რომ ძრიელი ელემენტი მუდამ უძლურ ელემენტს ითვისებს-იერთებს და ესრედ მას თავის კერძოს და განსაკუთრებულს მყოფობას უსპობს. ამის უტყუარს მაგალითს გვაძლევს სომხის ერთი ახალშენი, რომელიც გადასახლდა პოლონეთს, სადაც არავისგან არავითარი შეწუხება და ძალ დატანება ჰქონდა, ხოლო რადგან მისი რიცხვი პოლონელებთან შედარებით, მცირე იყო, ამისთვის იმ ერს შეეთვისა-შეეზორცა თავისთავად და ესრედ მოესპო თავისი ერობრივი თვისება და განსაკუთრებითი მყოფობა. ესრეთვე უნდა მომხდარიყო საქართველოშიაც, უკეთეს სომხები ძველი დროიდგანვე ყოფილიყვნენ აქ გადმოსახლებულნი, მაგრამ ამისთანა მოვლენის კვალს ვერსად ვერა ვხედავთ ისტორიაში.

მიხეილ თამარაშვილი

გამოჩენილი ქართველი სასულიერო და საზოგადო მოღვაწე მიხეილ (ერისკაცობაში ალექსანდრე) თამარაშვილი დაიბადა 1858 წ. ახალციხეში. გადმოცემის მიხედვით ეს გვარი ჯაფახეთის სოფელ თოკადან ყოფილა. აქედან თამარაშვილები გადასულან ახალციხეში და დასახლებულან რაბათში (ქალაქის ძველ ნაწილში). აქ მათ კათოლიკობა მიუღიათ.

მიხეილის მამა და ძმები ხელოსნობას მისდევდნენ. კერძოდ, ღვინის რუმბების დამზადების საუკეთესო ოსტატები ყოფილან.

პატარა მიხეილი ახალციხეში ერთხანს ცნობილი ქართველი სასულიერო და საზოგადო მოღვაწის ივანე გვარამაძის იოანე ნათლისმცემლის სამრევლო სკოლაში სწავლობდა. ივანე გვარამაძის გვერდით ყოფნამ, რომელიც „ვინმე-შესხის“ ფსევდონიმით წერდა, ამოდ არ ჩაუარა. ივანე გვარამაძემ ნიჭიერ ყმაწვილს სამშობლოს სიყვარული და მისადმი ერთგულების გრძნობა ჩაუნერგა.

მიხეილი მამის გარდაცვალებისა და ხელმოკლეობის გამო იძულებული გახდა სწავლისათვის თავი დაენებებინა და ხელოსნობისათვის მოეკიდა ხელი, თუმცა ხელოსნობამ სწავლის სიყვარული ვერ გაუწელა და ცოტაოდენ თავისუფალ დროს იშოვიდა თუ არა, კათოლიკურ ეკლესიაში დადიოდა და ქართულ ასომთავრულს და ზუკურს სწავლობდა, გულმოდგინედ ჩაჰკირკიტებდა ბიბლიის უძველეს ხელნაწერებს.

ივანე გვარამაძის დაჟინებული რჩევით მიხეილ თამარაშვილი სწავლის გასაგრძელებლად 1878 წელს სტამბოლში წავიდა და შევიდა ქართველი კათოლიკე სასულიერო მოღვაწე, პეტრე ხარისჭირაშვილის დაარსებულ სასწავლებელში. აქ დაეუფლა ფრანგულ და ლათინურ ენებს. სასწავლებლის დამთავრების შემდეგ სტამბოლის ქართველ კათოლიკეთა ძმობამ სამ საუკეთესო მოსწავლესთან ერთად ესპანეთში გაგზავნა სემინარიაში სასწავლებლად. სემინარიის დამთავრების შემდეგ მიხეილი დაბრუნდა სტამბოლში და პეტრე ხარისჭირაშვილის სთხოვა სწავლის გაგრძელების საშუალება მიეცა. მოძღვარმა ხელი შეუწყო და ძმობის ხარჯით პარიზში წმ. ლაზარეს სასწავლებელში გაგზავნა. მიხეილ თამარაშვილმა სასწავლებელი 1888 წელს წარმატებით დაამთავრა და დაბრუნდა

სტამბოლში ქართველ კათოლიკეთა მონასტერში. აქ ღიდხანს ვერ გაძლო და თბილისს ჩამოვიდა.

ეს ის პერიოდია (XIX ს-ის 80-90-იანი წლები), როცა საქართველოს დედაქალაქში დაძაბული პოლიტიკური და საზოგადოებრივი ცხოვრება იგრძნობოდა. მეფის რუსეთის რეაქციული ძალები ცდილობდნენ ქართული ეროვნული თვითშეგნების გადაგვარებას და ამოძირკვას. ამ შავხნელ ძალებს მხარი აუბა და შეეხიდა თბილისში არსებული კომპადორული (სომხური) ბურჟუაზია, რომელიც ქართველი ერის აწმყოსა და წარსულს უსირცხვილოდ ითვისებდა და ყოველნაირად ცდილობდა ქართველი ხალხის დამცირებას და გაბიაბრუებას, როგორც შინაურთა, ისე უცხოთა თვალში. სომეხი პუბლიცისტის გრიგოლ არწრუნის გაზეთი „მშაკი“ ქვეყნირებას არწმუნებდა, კავკასიაში ერთადერთი სიცოცხლისუნარიანი და მომავლის მქონე ერი სომეხი ერია, დანარჩენი ხალხები, მათ შორის ქართველები, ისტორიისაგან არიან განწირულებიო. რა თქმა უნდა, ქართველი ერის მამამ ილია ჭავჭავაძემ საკადრისი პასუხი გასცა და შექმნა უკედავი „სომეხთა მეცნიერნი და ქვათა ღაღადი“. პასუხი არ დააყოვნეს - აკაკი წერეთელმა, იაკობ გოგებაშვილმა და ამ თაობის სხვა წარმომადგენლებმაც, მაგრამ ხუდაბაშოეები, ეზოეები, პატკანოეები და ძმანნი მათნი არ ცხრებოდნენ. ამგვარ სომეხ სწავლულთ და ცარისტულ მთავრობას კუდიკულზე ჰქონდათ გადაბმული და ასე შეთანხმებულნი უტევდნენ ქართულ ჯიშსა და ჯილაგს. ამ დროს არც ქართველი კათოლიკეები იყვნენ კარგ ღღეში და მათაც დაუნდობლად შეუტყის სომეხ კათოლიკეთა მესვეურებმა, რასაკვირველია, მეფის მთავრობის თანხმობით და ხელშეწყობით.

ასეთი ანტიქართული პოლიტიკური და საზოგადოებრივი ატმოსფერო დახვდა სამშობლოში დაბრუნებულ ქართველ პატრიოტს, რისშესახებაც 1898 წელს წერდა: „წასული საქართველოსგან 1879-ს მოვბრუნდი თბილისში 1888-ს იმედით და ღიდი მოწადინეობით, რომ მეც ჩემი შეძლებისდაგვარ მეშრომა თუ სულიერს თუ ზორციელს საგანში, მაგრამ ქართველი კათოლიკეების მტერმა ორლოვსკიმ კაის თვალთ ვერ შემომხვდა, რადგან ჩემში შენიშნა ერთგულება და მამულის მოყვარულობა“ (გ. ლეონიძის სახ. ლიტ. მუზეუმის ხელნაწერთა ფონდი №5456-6).

ევროპიდან ახლად დაბრუნებული (1888 წ.) მიხეილ თამარაშვილი თბილისში ქართველ კათოლიკეთა „მიძინების“ ეკლესიის მოძღვრად დანიშნეს. მან კათედრა გამოიყენა ქართველთა შორის პატრიოტული გრძნობის გასაღვივებლად და ქართველი მრევლს სამშობლოს სიყვარულს შთააგონებდა. ეს კი არ განაპარკია ქართველთა მტრებს და ახალგაზრდა მოძღვარი დააბეზღეს, სადაც ჯერ არს. პრელატ ორლოვსკიმ ქართველ პატრიოტ მღვდელს თბილისსა და საერთოდ საქართველოში სასულიერო სამსახური აუკრძალა. ერთხანს იგი მშობლიურ ახალციხეში ცხოვრობდა პოლიციის მეთვალყურეობის ქვეშ. ამ პერიოდში, კერძოდ 1898 წ. გამოვიდა ბრძანება კათოლიკურ ეკლესიებში ქართულ ენაზე მღვდელმსახურების აკრძალვის შესახებ. ეს იმას ნიშნავდა, რომ ქართველ კათოლიკეებს სომხურ ენაზე უნდა მოესმინათ წირვა-ლოცვა. მიუხედავად ამისა, ივ. გვარამაძე მღვდელ-მსახურებას მაინც ძველებურად ქართულ ენაზე ასრულებდა. თან იარბოდა, რათა ქართველ კათოლიკეებს მიეღოთ ნებართვა ვატიკანიდან მშობლიურ ენაზე ლოცვისა.

1884 წ. მიხეილ თამარაშვილმა დაამთავრა როჰის სასულიერო აკადემია და თეოლოგიის დოქტორის ხარისხი მიიპოვა. გახდა რომის უნივერსიტეტის პროფესორი, პედაგოგიურ მოღვაწეობას ეწეოდა სხვა-დასხვა კოლეჯში. იყო რუსეთის იმპერიის წარმომადგენელი პაპის კარზე (იხ. „ცისკარი“, 1988, №1) და სხვ., მაგრამ ერთი წუთითაც არ შეუწყვეტია მუშაობა იტალიისა და რომის არქივებში, სადაც პროპაგანდა ფიდას სიძველეთა საცავებში ეძებდა ცნობებს, მასალებს საქართველოს შესახებ. ამ დაუღალავი მეცნიერული ძიების შედეგად 1902 წელს გამოსცა - „ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის (XIII საუკუნიდან ვიდრე XX საუკუნემდე)“. წიგნმა ქართულ საზოგადოებაში დიდი აღფრთოვანება გამოიწვია. მის გამოსვლას მიესალმნენ: ივ. ჯავახიშვილი, ალ. ცაგარელი, ალ. ხახანაშვილი და სხვები.

მიხეილ თამარაშვილის დამსახურება ის არის, რომ თავის წიგნში „ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის“ გამოამხეურა და სამეცნიერო მიმოქცევაში შეიტანა ადრე უცნობი მრავალი დოკუმენტი, პირველი წყარო უცხოელი მისიონერების მიერ ვატიკანში გაგზავნილი მოხსენებების სახით, რომლებშიც საინტერესო

ცნობებია დაცული საქართველოს შესახებ. ეს მისიონერები იყვნენ - პიეტრო დელა ვალე, ქრისტეფორე კასტელი, გრიგოლ ორსინი და სხვ. სამწუხაროდ, წიგნში ვერ მოხვდა მართლმადიდებლური და კათოლიკური ეკლესიების გათიშვამდე არსებული საბუთები. მიხეილ თამარაშვილის წიგნს „ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის“ საჩინო შეაფასება მისცა ილიას „ივერიაში“, რომელიც წერდა: „ეს მარტო კათოლიკობის ისტორია კი არ არის, არამედ საქართველოს შინაგანი ცხოვრებისა და პოლიტიკური მდგომარეობის ისტორიაა, და ამ მხრივ ეს შესანიშნავი წიგნი მეორე „ქართლის ცხოვრებაა“, მხოლოდ იმ განსხვავებით, რომ ქართლის ცხოვრება უფრო პოლიტიკური მდგომარეობის ამბებს გვაძლევს და ეს წიგნი პოლიტიკურსაც და ეთნოგრაფიულსაც“ („ივერია“, 1902, №254).

მიხეილ თამარაშვილს „ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის“ გამოსაცემად ორ ტომად ჰქონდა განზრახული, მაგრამ XIX ს-ის 90-იან წლებში არსებულმა პოლიტიკურმა და საზოგადოებრივმა სიტუაციამ აიძულა მეორე ტომიდან ამოეღო საკითხების ნაწილი, რომელიც შეავსო, გადაამუშავა და გამოსცა შემდეგი სათაურით - „პასუხად სომხის მწერლებს, რომელნიც უარჰყოფენ ქართველ კათოლიკობას“ (ისტორიული გამოკვლევა), 1904 წ. წიგნი გამოვიდა ქველმოქმედ სტეფანე ზუბალაშვილის ხარჯით, ზ. ჭიჭინაძისა და ცნობილი პუბლიცისტის, ლიტერატურული კრიტიკოსის პ. მირიანაშვილის აქტიური ხელშეწყობით და დახმარებით⁶⁷.

მიხეილ თამარაშვილმა ამ წიგნის შესავალ ნაწილში ჩამოაყალიბა თავისი შეხედულება ერის თაობაზე, ერის მუდმივ კატეგორიად მიიჩნია ადამიანის ეროვნება, გეარტომობა, რომლის შეცვლა დროს არ ძალუძს; იგი წერდა: „ნათესავტომობა ერთი ბუნებრივი თვისებაა და ჰყვება დაბადებიდან. მაგალითად სომეხს შვილი ებადება სომხურის და ქართველს ქართველის თვისებებით. ამიტომ ვერცერთს შეუძლია თავიდან აიცილოს, გაშორდეს თვისტომობას და სხვა ტომად გადაიქცეს... სწორედ ამ აუცილებლობის პრინციპის ძალით ჩვენ საქართველოს კათოლიკეები (იგულისხმება ქარ-

⁶⁷ „პასუხად სომეხ მწერლებს...“ მეორედ გამოსცა გამოცემლობა „ციცინათელაში“ „მწიგნობრობა ქართლის“ სერია 2010. p-8. გამომცემელი აკაკი ბრეგვაძე.

თველი კათოლიკეები ბ.ა.) ვამბობთ და ვაღიარებთ, რომ ჩვენ ქართველნი ვართ, რადგან ქართველი დედამისიდან ვმოხილვართ, ამიტომ ჩვენს არსებაში ვგრძნობთ ქართველობას, ქართულ სისხლსა და ზორცს, მისი უარყოფა ჩვენ არ შეგვიძლია და ვერც აღვიარებთ ჩვენს თავს სომხად, რადგან ჩვენს არსებაში სომხობისას არაფერსა ვგრძნობთ“.

ამგვარი შესავლის შემდეგ მიხეილ თამარაშვილი მიუთითებს აღმოსავლეთის ქრისტიანთა შორის (პირველ რიგში ეს ეხება სომხებს) ეროვნებისა და სარწმუნოების იდენტიფიკაციაზე. იგი წერს, რომ სოციალ-პოლიტიკური კატაკლიზმების დროს ხდებოდა სარწმუნოების მიხედვით გეარტომობის შეცვლა. ეს მოვლენა ქართველ ხალხს ჭირად ექცა, რადგან ხშირად ქართველი ებრაელი, მაჰმადიანი, კათოლიკე თუ გრიგორიანი იძულებული იყო, ეროვნება უარეყო და გადასულიყო თავსმოხვეულ სარწმუნოებაზე. ეს კი კარგად გამოიყენეს სომეხმა კათოლიკეებმა. ამ პროცესის წარმართვას ცდილობდნენ გაზეთ „მშაკის“ ე.წ. მწერლები - ინჭიჭიანი, ნაჰაპეტიანი, სარუხანი და სხვ. მათი აზრით ბუნებაში არ არსებობს ქართველი კათოლიკენი, ვინც არიან, ისინი სომხების შთამომავალნი არიანო და ა.შ. მიხეილ თამარაშვილმა სწორედ ამ ე.წ. „მეცნიერების“ წინააღმდეგ გაილაშქრა მკაცრად ზემოთ ხსენებულ წიგნში - „პასუხად სომხის მწერლებს...“ წიგნის გამოსვლას დიდი სიხარულით და აღფრთოვანებით შეხვდა ქართული საზოგადოება, განსაკუთრებით ქართველი კათოლიკეები. „გამოვიდა თქვენი შრომა, წამკითხველები ჰაერში აფრინდნენ სიხარულით მაგეთ ამბებისა... ძლივს გამოვიდა ვინმე ასპარეზზედ, რომელსაც უნდა გააცნოს ქვეყნიერებას ჩვენი ამბავი“, - წერდა პედაგოგი ლაზარე გოზალიშვილი 1904 წ. (კ. კეკელიძის სახელობის ხელ-ნაწერთა ინსტიტუტი, ფონდი №10, საქ. 279, გვ. 35).

წიგნის - „პასუხად სომხის მწერლებს...“ - დაწერის კონკრეტული მიზეზი გახდა ტერ-გაბრიელ ნაჰაპეტიანის მიერ 1902 წ. იტალიურ ენაზე გამოცემული ნაშრომი - „სომხის კათოლიკეები საქართველოში და საკითხი კათოლიკე სომეხთა და ქართველთა შორის.“ ნაჰაპეტიანის ნაშრომში თავიდან ბოლომდე ყალბად იყო წარმოდგენილი ქართველ კათოლიკეთა ყოფა და ისტორია. ამიტომ მიხეილ თამარაშვილი წერდა: „რა ენაზე ეს წერილი გამოქვეყნე-

ბული, დიდად გაგვიკვირდა, ავტორის მეტიჩრობასა და თავგასულობას ზედ რომ ჩვენს წინააღმდეგ ეგოდენ სიცრუესა და ცილისწამებას ევროპაში ავრცელებს. არ იკმარა რაც აქამდე გაუვრცელებიათ... ამისათვის არ გვინდა ყურადღებები დავტოვოთ ესეთი თავხელობა“ („ივერია“, 1903, №22). მიხეილ თამარაშვილმა ილია ჭავჭავაძის ცნობილი პოზიციიდან გააკრიტიკა „სომეხ მწერალთა ერთი გუნდი“, რაზეც თვითონვე მიუთითებს: „აზრად არ გვაქვს პოლემიკა გავმართო საერთოდ სომხის მწერლებთან, გარნა უპასუხოთ არ გვინდა დავტოვოთ ეგოდენი უსაფუძელო და ცრუ აზრები, რომელიც კაღნიერთ გამოაქვეყნეს ქართველი კათოლიკეების წინააღმდეგ სომხურ გაზეთ „მშაკში“ 1897 და 1898 წლებში“⁶⁸.

მიხეილ თამარაშვილმა მართალია, თავისი წიგნით საფუძელიანად გაანადგურა ზოგიერთი სომეხი მწერლის მოსაზრება - ქართველი კათოლიკეების არარსებობის შესახებ, მაგრამ სამწუხაროდ დღეს გამოჩნდნენ სომეხი მეცნიერები, რომლებმაც ამ სიცრუის რეაბილიტაცია დაიწყეს. საქმე ის გახლავთ, რომ ამ რამდენიმე წლის წინათ ეჯიმიანწინში სომხურ ენაზე გამოვიდა ნარკვევთა კრებული (1993 წ.), რომლის გამოცემა განაპირობა ბეირუთში გამოსულ (1992 წ.) სომეხ კათოლიკეთა პატრიარქის ჰოვანეს-პეტროს გასპარიანის ეპისტოლეში - „სომხეთის დაბრუნებაში“ წამოჭრილმა საკითხმა - სომეხთა შორის კათოლიკობის გავრცელების ისტორიამ. კრებულის შესავალი ეკუთვნის ეჯიმიანწინის უმაღლეს სასულიერო საბჭოს. შედარებით მცირე სტატიის ავტორია სოჭის ეპარქიის ეპისკოპოსი პეტროსიანი. მისი სტატიის სათაურია - „სომეხ კათოლიკეთა პატრიარქის ჰოვანეს პეტროსის ეპისტოლე „სომხეთის დაბრუნების გამო“. შემდეგ მოდის ვრცელი გამოკვლევა პროფ. პ. აკოფიანისა - „სომეხი კათოლიკეების ისტორიის კრიტიკული განხილვა“, რომელიც ქრონოლოგიურად განიხილავს სომეხთა მიერ კათოლიკობის მიღების ისტორიას და ეხებაქართველთა შორის კათოლიკობის გავრცელებას. აქ კი პ. აკოფიანი საუკუნის

⁶⁸ დღემდე ცნობილი არ იყო ვინ უთარგმნა მიხეილ თამარაშვილს გაზ. „მშაკში“ (1887-1899 წ.წ.) გამოქვეყნებული სომხური წერილები. ახალციხის სახელმწიფო ბუხერში ივ. გვარამაძის ფონდში დაცული №3 წერილიდან ვგებულობთ, რომ მიხეილ თამარაშვილი თხოვს ივანე გვარამაძეს გადაუთარგმნოს ხსენებული წერილები. ამრიგად, წიგნში შესული სომხური მასალა ივ. გვარამაძის ნათარგმნი.

წინ სომეხი კათოლიკე მწერლების - ნაჰაპეტიანის, სარუხანის და სხვათა გამოთქმულ მოსაზრებას იზიარებს და ქართველ კათოლიკობას არ ცნობს. ამის შესახებ იხილეთ ვრცლად ჩქენი ნაშრომი „კვლავ ქართველი კათოლიკეების შესახებ“ წიგნში - „როცა უდავო სადავო ზდება“ (2006, გვ. 159-188).

მიხეილ თამარაშვილის ამ წიგნის გამოცემიდან საუკუნეზე მეტი გავიდა და დღეს იგი ბიბლიოგრაფიულ იშვიათობად არის ქცეული. მისდამი ინტერესი ჯერაც არ შენელებულა, რადგან ფართო პლანით დაწერილი ნაშრომია, რომელშიც თავმოყრილი ეა მეცნიერულად გაანალიზებულია გაცილებით მეტი ფაქტობრივი მასალა, ვიდრე წიგნის სათაურში გვპირდება ავტორი. მასში განხილული ქართულ-სომხური ურთიერთობის საკითხთა სპექტრი სამწუხაროდ დღესაც აქტუალურია.

* * *

მიხეილ თამარაშვილი არასდროს წყვეტდა სამეცნიერო-კვლევით მუშაობას. მუდამ სტუმრობდა ევროპის არქივებსა და მუზეუმებს. სწორედ ამ შეუნელებელი გარჯის შედეგად დაწერა ფრანგულ ენაზე ახალი ფუნდამენტური ნაშრომი „ქართული ეკლესია დასაბამიდან დღემდე“. ეს არის არა მარტო ქართული ეკლესიის, არამედ მთელი ჩვენი ქვეყნის ისტორია, რომელიც ობიექტურად აცნობდა განათლებულ მსოფლიოს საქართველოს წარსულს დასაბამიდან XX საუკუნემდე, ამხელდა საქართველოს მტრების მზაკვრულ ხრიკებსა და საკადრის პასუხს სცემდა მათ.

წიგნის გამოცემა ძალიან გაუჭირდა მიხეილ თამარაშვილს, რადგან მისი ხელშემწყობი და მეცენატი სტეფანე ზუბალაშვილი 1904 წელს გარდაიცვალა. დანარჩენმა ზუბალაშვილებმა კი დახმარებაზე თავი შეიკავეს. ვინაიდან მიხეილ თამარაშვილმა ქველმოქმედი ვერ იპოვა, იბულებული გახდა, სესხი აეღო და წიგნი 1910 წელს გამოსცა. ამ 700-გვერდიან გამოცემას დიდი გამოხმაურება მოჰყვა ევროპაში. გამოსვლიდან სულ ხუთ თვეში ევროპაში მასზე ორმოცდაათზე მეტი რეცენზია გამოქვეყნდა. განსაკუთრებული ყურადღება გამოიჩინა ქართველმა მკითხველმა საზოგადოებამ. ამის

ნიმუშად შეიძლება დავასახელოთ მწერლისა და ისტორიკოსის - ს. ქვარიანის წერილი. ავტორი წერილისა წერდა: „წაკითხულმა ალტაცებაში მომიყვანა თავისი მეცნიერული ნაშენობით, საგულისხმო მასალა-ფაქტებით და კარგი ფრანგული ენით. გულახდილად მოგახსენებთ, რომ ეგ თქვენი კაპიტალური ნაშრომი ძვირფასი განძია ჩვენსა და ევროპის ლიტერატურაში. ამ საგანზე ჯერ მაგის მსგავსი არაფერი დაწერილა. წიგნის ავტორს ეტყობა დიდი ერუდიცია და შრომის დიდი უნარი. ბატონო მიხეილ, ჭეშმარიტად ვაშა თქვენს მხნეობას, მეცადინეობას და სამშობლო ქვეყნის სიყვარულს! მე ალტაცებაში მოვყავარ თქვენს ასეთ არა თანამედროვე ქართველობას, არამედ ნამდვილ ევროპულ უნარსა და ენერგიას. გისურვებ გულით დღეგრძელობას და მრავალჟამიერ სიცოცხლეს ჩვენი ბედშავი ქვეყნის საკეთილდღეოდ. თუ თანამედროვე ქართველი საზოგადოება ვერ შეიგნებს თქვენს ასეთ ღვაწლს, მომავალი თაობა მაინც ღირსეულათ დააფასებს მას და უკვდავყოფს თქვენს შარავანდდით მოსილ სახელს. ამაში ღრმად ვარ დარწმუნებული“.

დასანანია, რომ ეს წიგნი ავტორის სამშობლოში 85 წლის დაგვიანებით ითარგმნა და გამოქვეყნდა. იგი 1995 წ. დასტამბა გამოცემლობა „კანდელმა“.

მიხეილ თამარაშვილს პირადი ლიტერატურული ურთიერთობა ჰქონდა - აკ. წერეთელთან, ი. გოგებაშვილთან, თ. სახოკიასთან და სხვ. ცნობილია, რომ „ივერიის“ თანამშრომლებისათვის ილია ჭავჭავაძეს დაუვალებია რომში მცხოვრები ხელმოკლე ქართველი მეცნიერისთვის „ივერია“ უფასოდ გაეგზავნათ. მიხეილ თამარაშვილს მეცნიერული ურთიერთობა ჰქონდა აგრეთვე. პროფ. ალ. ცაგარელთან, ალ. ხახანაშვილთან, ზ. ჭიჭინაძესთან, მიხ. წერეთელთან, ზ. ავალიშვილთან და სხვებთან.

მიხეილ თამარაშვილის ცხოვრება და მოღვაწეობა მის სიცოცხლეშივე პირველმა მონოგრაფიულად შეისწავლა ცნობილმა საზოგადო მოღვაწემ, გამომცემელმა, ქართული ლიტერატურისა და ისტორიის მკვლევარმა ზაქარია ჭიჭინაძემ, რომელმაც 1904 წ. გამოსცა წიგნი სათაურით: „ქართველი კათოლიკე პატრი მიხეილ თამარაშვილი“.

სამწუხაროდ ტრაგიკულად აღესრულა მიხეილ თამარაშვილი. მეცნიერული კვლევადიებით და შრომით დაქანცულმა თავს უფლება მისცა დაესვენა და მეგობარ პროფესორ ავგუსტოსთან ერთად დასასვენებლად წავიდა ადრიატიკის ზღვის სანაპიროზე, პატარა კურორტ სანტა-მარინელაში. ზღვის პირას სეირნობისას მათ დაინახეს, რომ ზღვაში მუშა იხრჩობოდა. მიხეილ თამარაშვილი წამსვე გადაეშვა ზღვაში საშველად. მუშა გადაარჩინა დახრჩობას, მაგრამ თვითონ, მშველელი დაიხრჩო. ასე დამთავრდა ქართველი პატრიოტისა და სამშობლოსათვის მამრალი მიხეილ თამარაშვილის ცხოვრების მატინე*. ეს მოხდა 1911 წლის 25 სექტემბერს... თბილისის ქართველ კათოლიკეთა მიძინების ეკლესია შავი თალხით შემოსეს. პანაშვიდს აუარებელი ხალხი დაესწრო. მთელი ქართველი ერი გლოვობდა უდროოდ დაღუპულ სასიქადულო შვილს. მოვიდა მრავალი სამგლოვიარო ღებეშა. გრ. დიასამიძემ წინადადება წამოაყენა, მიხეილ თამარაშვილის ნეშტი თბილისში გადმოესვენებინათ. წინადადება მოიწონეს, მაგრამ ვერ აღასრულეს. ერთი წლის თავზე იტალიაში მიხეილ თამარაშვილის საფლავზე ძეგლი აღმართეს. 1978 წელს ცნობილი ქართველი მწერლისა და საზოგადო მოღვაწის რეზო თაბუკაშვილის ინიციატივით მიხეილ თამარაშვილის ნეშტი იტალიიდან თბილისს გადმოასვენეს და დაკრძალეს დიდუბის ქართველ მწერალთა და საზოგადო მოღვაწეთა პანთეონში.

ასე გადაარჩინა რეზო თაბუკაშვილმა დიდი ქართველი მამულიშვილის მიხეილ თამარაშვილის საფლავი სამუდამო გაქრობას.

* თანამედროვეთა გადმოცემით მიხეილ თამარაშვილმა შესანიშნავად იცოდა ცურვა. ამ ფაქტორის გათვალისწინებით მიხეილ თამარაშვილი საეჭვო ვითარებაში დაიღუპა... (ბ.ა.).

მიხეილ თამარაშვილი

**როდის გადმოსახლდნენ სომხები
საქართველოში**

დაბეჭდვის თარიღი: 11.11.2010

ფორმატი: 60x84 1/16

მოცულობა: 3.25 ს.თ.

შეკვეთა № 1805

ტირაჟი: 2000

გამომცემლობა „უნივერსალი“

თბილისი, 0179, ი. ჭავჭავაძის გამზ. 19, ☎: 22 36 09, 8(99) 17 22 30
E-mail: universal@internet.ge

Mikheil Tamarashvili

WHEN THE ARMENIANS MOVED TO GEORGIA

(Extract from the book “In Response to the Armenians Writers
Who Disclaim Georgian Catholicism”)

Publishing House “UNIVERSAL”
Tbilisi 2010

Mikheil Tamarashvili. When the Armenians Moved to Georgia [Extract from the book “In Response to the Armenians, Writers Who Disclaim Georgian Catholicism”], (Translation from Georgian). – Tbilisi: Universal, 2010. – 44 p.

Compiler and Editor: Bondo Arveladze,
Doctor of Philological
Sciences, Professor

Translation from Georgian: Maia Nachkebia,
Candidate of Philological Sciences

© M. Tamarashvili, 2010

Publishing House “UNIVERSAL”

19, I. Chavchavadze Ave., 0179, Tbilisi, Georgia ☎: 22 36 09, 8(99) 17 22 30
E-mail: universal@internet.ge

ISBN 978-9941-17-129-1

The Armenians writers found a good way to reach their goal of making Georgia Armenian populated territory. If you ask Armenian writers, - they say that, they have moved to Georgia from ancient times, Since the 5th century, ... which means, from the beginning of the glory of ancient Georgia. In their opinion, if anything extraordinary, important and praiseworthy happened in Georgian history, it happened either by Armenians, or with their help and influence. If there were any famous warlords, they were either Armenians, or descendants of Armenians; if not all, most of the outstanding persons of Georgia, like Ivane and Zakaria Mkhargrdzelis, were Armenians. So they try their best to make everybody Armenian or ascribe everything to their skills and abilities.

If the history of Georgia or the foreign historians say anything and show us sufficient evidences about migration of Armenians to Georgia from the ancient times, of course, would not be right, if we refuse that. But neither our history, nor the history of other countries shows us anything clear in this regard. If this is true, our historians or the historians of other countries undoubtedly would have mentioned anything about that.

It appears that one famous Armenian writer, in order to convince everybody, with only one movement of his pen on the paper, as they say, proved everything in "Mshak" newspaper in 1897, in No137. According to him, at the time of Tamar the Queen and King Giorgi the first, even in the centuries before them, Armenians moved to Georgia and most of the inhabitants of Georgian towns were Armenians. They say that all historians and travelers of that time prove this. However, he cites as witnesses only 4 people, like: Pietro della Valle, Chardin, Tournefort, Ioseliani and Vaidenbaum. Everybody know well that these are the travelers and writers of the 17th, 18 and 19th centuries, they wrote the things they saw at that time, except Chardin, who, together with contemporary events wrote some old events as well.

We have to admit that, this newly appeared author thought that the readers of his article are ignorant, as he proves his words with arguments that have nothing to do with what he says. If these travelers have said anything about the circumstance of that time, i. e. about any migration of Armenians in those days, it would be possible to justify that. But unfortunately for him and fortunately for us, these travelers say nothing about any Armenian migration, neither before 18th century, or in 18-19 centuries. And here is what they tell about the Armenians in Georgia at that time. For example, Pietro della Valle in his report about Georgia to the Roman Pontiff Urban the 8th in 1627, when he speaks about the Georgian noblemen, says only two words about the Armenians of Georgia: "but they left foreigners, as Armenians, Jews, a lot of whom are in their country, and others like them"¹. There is not mentioned tenth or fifth century, or Armenians' migration that B.A. Sarukhan wants to evidence with the words of Della Valle. This traveler only mentions the Armenians, who were in Georgia at that time, whom he calls foreigners and compares them with Jews and other peoples of foreign origin. It seems that Mr. Sarukhan has not even read the letters of Pietro Della Valle travel.

Neither Chardin evidences, as Mr. A.S. tries to prove that Armenians moved to Georgia in the 5th, 10th and 12th centuries, as the words of this traveler concern only the situation of the 17th century and there is no any mentioning about the Armenians' migration. Here are his words: "In Georgia we see Armenians, Greeks, Jews, Mohammedans... and Europeans. There are so many Armenians that their number is greater that of the Georgians, They are richer and in general they are small craftsmen and have lower professions"². It is clear to everybody that this evidence of Chardin concerns the 17th century, when he himself passed via Georgia.

Though, the words of Chardin himself that "in Georgia their number is greater that that of the Georgians," is not easy to accept, it needs to be studied and proved, but as we do not talk about total number of the Armenians of that time in Georgia, we will not

¹ Propaganda Archives Informacione della Georgia data a Urbano VIII, da Pietro della Valle, l'anno 1627.

² Chardin, Voyage en Perse, partie 1-ere. - Amsterdam, 1711, p. 123.

research this subject here. We will only give a passing mention that the number of Armenians in Georgia is not greater than that of Georgians even today, so, how could it be greater in those days? And this will be true even if we count every Gregorian as an Armenian and not count two third of them as natural Georgians.

To justify what Mr. A.S. says it is necessary to submit evidences, which mentions time. Such evidences are impossible to find in any European writers' writings; these writers, instead of this describe completely other things. Mr. Sarukhan has no other sources than the Armerian writers themselves, who are talking about this subject. But we cannot easily accept the evidences of the Armenian writers, as authentic historical facts, as it is merely a secret for anybody that it is hard to find truth in the Armenian writers' writings, especially if they talk about other people, or about the subject, that in any way concerns praising their nation. Their writers often lack the truth. The same opinions have the European writers who studied the tales, written by the Armenians. Their reasons are not so groundless, moreover now, when the scientists completely undermined the Armenian history, finding necessary to destroy and rebuild it. Everybody knows that Movses from Khoren till now was considered as the writer of the 5th century and he was considered the father of the Armenian history³. Almost all writers of the Armenian history rely on him, but now the fate of this famous historian has been totally changed. The scientists have found the new sources, published in 1892 in Venice by the Mkhitarists themselves, and now they pluck it as they wish. That's how they show us this circumstance: "Mr. Carrier tears that false ostrich - Movses from Khoren without pity, which earlier was flying above the top of the religious history of Armenians, and now, as a simple rook will be thankful to take even a low place at the beginning of the 8th century"⁴.

³ Today Movses of Khoren is considered the historian of the 5th century. However there are also other assumptions; the part of researchers consider him as the author of VI-VII centuries, some VII century, others name him the historian of VIII century. Michael Tamarashvili writes "Mose Khorneli" and we leave it also in the text. Now in Georgian it is accepted to write "Movses Khorenatsi" and we too write so - B.A.

⁴ Journal Asiatique - Paris, 1895, tom 2, p. 94.

To invalidate Mose, they cite Carrier's following evidence: "Carrier's excellent consideration about the genealogies of Movses from Khoren and his patriarchs nullified the truth (authenticity) of the story about the Armenian origins by Movses. Carrier flatly made clear that Mar Abbas Katina, - Syrian historian named and invented by Movses from Khoren for being his source, as he wanted to tell facts nobody had heard before; his fantastic description he covered with the authority of a Syrian historian⁵.

Nor the story of Movses is right in which he says that Mesroph had invented Armenian, Georgian and Albanian characters. First of all, Saintt-Martin completely denies that Mesroph had compound the alphabet for Albanians. According to him, if the invention of alphabet by Mesroph was true, there would have been even a little trace left; moreover, until today nothing like this has been discovered.

The issue of the Armenian Alphabet, which according to Movses and most of the Armenian historians, are invented by Mesroph, is researched by other scientists. Some of them say that he introduced only vowels, and some - completely deny that he had invented it; they say that the alphabet by Mesroph is taken from Mesopotamia as an outcome of Mesroph's many travels and searches⁶.

"Kartlis Tskhovreba" ("Life of Kartli") describes in details, how Georgia was flourishing politically and economically in the fifth century, and particularly when the King Vakhtang ruled the country. This epoch is considered as the best period of our history. Exactly this century was chosen by Armenians to misappropriate all the glory of that time in Georgia. As according to Movses Khoreneli, Mesroph came to Georgia in 5th century, he invented Georgian alphabet and by means of the force, that he got from the Celestial Power, he made Bakur as the King and Moses as the bishop to accept the alphabet; at the end he established a school, for training the children and before

⁵ Journal Asiatique, 1892, t. 2, p. 86.

⁶ Compare: Cappeletti Venezia, Boré, Büttens, Dessen Vermuch, Journal Asiatique. - Paris, 1836, tom 1, p. 215.

leaving Georgia, he left Ter Kordzen and Mose Daroneli as teachers⁷.

Curion^{*}, who described Movses' biography, tells about this more. "After a while, - says Curion", - religious Mesrop, by special divine power given to him, decided to create Georgian alphabet in the barbarian country... For this purpose together with several pupils he went to Georgia. At the very moment he arrived, he visited Bakur the King and Moses, the Bishop of the country. The King with his nation and communities fully obeyed to the God's religion. The Saintt showed the alphabet, he had found and tried every possible way to make them agree and introduce these letters. Everybody agreed with his demand.

The most of Armenian writers repeat these fairy tales until today and spread this false idea of creating the Georgian alphabet by Armenians even in Europe⁸.

Mesrop forgot only one thing – to instill in Georgians the spirit! If he did so, he would be equal of their Creator (the God). Is it possible to do more than this? Mesrop has invented their Alphabet^{*}, he brought education, he saved them from the captivity of devil, taught the God's religion and turned barbarian Georgians into the God's worshipers!!! What an ingratitude are these Georgians, that they do not consider Mesrop the second Saintt Andria, or Saintt Nino, - the second enlightener of Georgia! It is strange, how the Armenians could tolerate this! Who said that the Georgians were barbarians? (It would be easy to excuse if the Greeks or any other ancient educated tribe said so). Who said that the Georgians at that time were the slaves of the pagan devil, forgetting the only God and Christ's religion, which they had received from Saintt Nino? Wasn't it the contrary of this that the same Armenians named Moses, the Bishop of Georgia? Could the pagans have a bishop? Wasn't it the contrary of their own history, where they write, though groundlessly,

⁷ Mose Khoreneli (Movses from Khoren), History, Book 3, Chapter 54.

^{*} Armenian historian (V century), author of "History of Mashtots – B. A.

⁸ See: "Bessarione". - Roma, 1899, # 35-36, p. 473; Also "Iveria", 1902, # 201.

^{*} Today it is proved: this tale is inserted lately by the Armenian scribes in the history of Mashtots. The originality of Georgian alphabet is scientifically studied, it takes its origins from the 7th century - B.A.

that from the time of Grigol the Enlightener Armenia was blessing the Patriarch of Georgia? If everybody had abandoned Christian religion and returned to paganism, then who would need the patriarch, blessed by the Armenians? Let's look at this in more details. Though the Persians tried very much to spread fire-worship in Georgia, they were not very successful because the nobles, as our history evidences, were always against⁹. If we examine the history, we will see that the Persians were spreading fire-worship more easily in Armenia than in Georgia. It is clear also from the fact that an Armenian Vasken, Shushanik's spouse, abandoned Christianity and began fire-worship, and because of that he tortured his wife, Shushanik¹⁰. Taking this fact into consideration, if Mesroph was so excited with the love of the God, first, he had to save his Armenians from the paganism and worship of devil, and after could accord such a kindness to Georgia too.

Armenians call the Georgians of the 5th century barbarians. If it is true, the Armenian writers have to prove that Armenia of those times was educated and Georgians lacked education, for which called barbarians.

We will not continue in order to prove the contrary. We only will cite that Movses of Khoren clearly acknowledges.

When Movses reproaches the earlier governors of Armenia, saying that they had not passed their excellent deeds to their posterity in written form, he asks, what was the reason of such a blameworthy behavior; maybe it happened because they did not have their own alphabet. However, they could use Greek, Syrian or Persian alphabet. "As I think, the reason of such a behavior was that, - says he, - the Armenians before, like today, did not love neither science, nor old laic oral songs and canticles. That's why it will be inappropriate to tell anything in this concern to a thoughtless, uneducated and illiterate people"¹¹.

⁹ KARTLIS TSKHOVREBA (LIFE OF KARTLI), Second Edition of Z. Tchitchinadze, Book one. - Tbilisi, 1897, p. 149, 155.

¹⁰ Idem, Book two, p. 229. This is an erroneous opinion/misconception. Varsken was Georgian. So it is accepted in the scientific literature - B.A.

¹¹ Here we cite the translation in Italian of the same Mkhitarists themselves: Ma parmi che anticamente, come né ora, gli Armeni non amassero la scienza, né i canti della tradizione: ogni gli é superfluo dire piu distesamente di gente irragionevole, neghottosa e incivile (Storia di Mose Corenaze. Lib. 1-i, cap. 3, p. 7).

Though the Armenians have no reason to refuse what their teacher said about the Armenian nation, we give them complete liberty to appreciate as they want. For this we are asking: is Movses's saying false or true? If they answer that it is false, they will be obliged to recognize clearly that their history is false; their past and all of their ancient glory is false, because all their ancient history mostly relies on the history of Movses. And if they tell us that what he says is the truth, then we will answer: then how could it happen that this thoughtless, uneducated and illiterate and negligent Armenian nation who detested every kind sciences, had brought out Georgia from the darkness of paganism and gave every elements of enlightenment?

Let's admit that Mesrop was a very educated person. Then the question comes, how he could bring Armenia from illiteracy so quickly and so easily, that he even went to Georgia in order to educate other people like Georgians? Did not they tell him, that he needs first to educate his own nation and after come to teach us?

The above mentioned scholars researched that in fact Mesrop was the public figure of 8th century, who invented alphabet for Armenians and if not Mesrop, Armenians were living in the darkness of illiteracy.

According to the Armenian history Saint-Martin says that Mesrop came to Georgia in 408; Chamchyan – 410; and honorable Mose Janashvili (unfortunately, in such a subject we are naming him too) notes that Mesrop introduced the Nuskhuri alphabet in 434-436¹².

Let's note that no history mentions that Bakur was the king of Georgia in the fifth century. One king Bakar was in the years 342-364 and Varaz-Bakar – in 379-393. But who Bakur is, converted and enlightened by Mesrop in the 5th century, we do not know. This once again accords to ability of Armenians to invent "historical persons".

Invention of characters, education and enlightenment of people, their conversion to a religion and their establishment in their religion is the main and important thing for a nation, which is precious to any nation. Whoever makes this, this circumstance

¹² "SHORT HISTORY OF GEORGIA" of Mose Janashvili. - Tbilisi, 1884, p. 37.

influences a nation very much, and the nation will consider unforgivable sin to forget its enlightener and not to mention him in the history. "Kartlis Tskhovreba" ["Life of Kartli"] tells nothing about this, describing all the circumstances of the fifth century in details, and almost more extensively than the history of other times¹³.

We want to ask the Armenian writers, if invention of Georgian alphabet and enlightenment of Georgians by Mesroph is the truth, how can complete dumbness of our history about such an important subject be explained? This may be explained easily by Armenians. But we can explain silence of our history by the words of Brosset: "It is Saint Martin, who has spread this thought (introduction of Georgian alphabet by Mesroph), expressed by Movses, which is supported and repeated by all the Armenian historians. But the Georgians absolutely deny this. And against this, in one manuscript, which several years ago is given to the Asian Society, Teimuraz, the King's son and scientist claims that the Georgian letters are invented by the King Parnavaz the First. And he adds that the King, educated in religious and laic sciences had a will that in his nation everybody, - clergymen and militaries have their own characters, and that's why he differed characters and style"¹⁴.

About this subject we have one completely undoubted argument, which, until today, is not denied by anybody. This is introduction of Georgian alphabet by Parnavaz the 1st. "Kartlis Tskhovreba" and other histories clearly explain this issue. The Armenians, Mkhitarists in particular, agree with this, but with some difference. They say, that alphabet made by Parnavaz is Mkhedruli (military) and not Khutsuri (clerical); and they misappropriate introduction of the clerical one. We can say without exaggeration that Georgia from that time had begun getting education and civility, though the scientists say that Georgia had unknown to us alphabet even before Parnavaz, as this is very ancient nation, contemporary of the Flood¹⁵. They consider this opinion reliable. We will not follow it. We will be content with the things, which are clear for everybody.

¹³ See: D.Z. Bakradze's "HISTORY OF GEORGIA". - Tbilisi, 1889, p. 159.

¹⁴ Brosset. "Journal Asiatique", 1836, tom I, p. 204.

¹⁵ Ibid.

Everybody knows well that one alphabet could satisfy all the requirements of every country and nation, - spiritual and material, present and future. We know also that it is very uncommon that one nation has two somehow different alphabets. Now we ask every honest and reasonable Armenian scientist to show us, which necessity of Georgia requested creating and having another kind of alphabet? I.e. who forced or what necessity and reason had Mesroph, to come inflamed to Georgia for creating another kind of alphabet, when this country already had its own one? Was not it more appropriate to enrich Armenia with such two kinds of Alphabet and after share with Georgia the obtained treasure? The Armenian writers are forced to admit that Mesroph had no ground and necessity to come to Georgia for creating another kind of alphabet. And if we see in Georgia two kinds of alphabets from the ancient times, it is more reasonable and easy to believe, to ascribe both of them, according to the opinion of King Teimuraz's son, King Parnavaz, who had first satisfied the necessity of having alphabet by creating one alphabet and after had developed and embellished our language by adding Khutsuri (clerical) letters. The same is proved by the old Georgian coins in St Petersburg Museum, which evidence that they are ancient and existed before Christianizing Georgia and on which with Khutsuri letters is written:

„ԱԹԵՆ ԽԹԵՆ, ԵՆՈՅԺԱԶԵՆ, ԱԹԺ, (ԻԳ) ԻՔԻՆ՝ 16

Also we consider necessary to name that ancient Book of the Epistles (Lectionary), which was translated in 399. Of course, the Georgian alphabet, used at that time had to be created long before the Epistle was written¹⁷.

We will not try to search at what degree is groundless the idea that one person create an alphabet for another foreign tribe, he doesn't know its language and pronunciation as this is contrary to the experience and the science unanimously denies this. The scientists on the contrary of this affirm that before coming of Arians Georgian language was spread also in Great Armenia, and because of this they

¹⁶ See: History of Iveria from the Beginning... by Teimuraz, in St. Petersburg, 1848, p. 116.

¹⁷ See: Chronicles by T. Jhordania, Book two. - Tbilisi, 1897, page IV.

introduced many Georgian verses to Armenian, that proves advantage and older age of Georgian in comparison with Armenian¹⁸.

It would be appropriate, to name here the book of an Armenian writer Grigol Khalatyants "Epos in the History of Armenia of Movses from Khoren", where the author totally distorts the history of Movses from Khoren.

We gave more attention to the invention of Georgian alphabet because we wanted to show clearly the falsehood of the history of Armenia towards Georgia. Such kind of falsehood of Armenian writers we will meet in plenty other places too. We mentioned above that Armenians have talent to misappropriate and make everything Armenian. Thus Armenians according to Movses's evidence, introduce Albanians as Armenians and considered them their descendants. Here we cite what says an orientalist Saint-Martin about this fact: "It is very hard to believe that Aghovanians, or Albanians are considered as the descendants of Armenians"¹⁹. When so many falsehood and mistakes had been ascribed to Saint-Martin, Brosset and other scientists elevated to heavens, so it is nothing to say about Armenian writers. Saint-Martin when talking about Artashes First denies his victory over Greece and Asia where as Armenian historians in contrary describes these so called "events. This is how he evaluating the behavior of armenian historians: It is very easy to believe that each of this surprising victories was invented by some Armenian historians, who wishing too much glory, would easily suppress the truth in order to praise sons of their race"²⁰.

Saint-Martin himself, while speaking about the Armenians in the fourth century, names Armenian historian a gossip and tale-

¹⁸ Revue de linguistique par J.A. Gatteyras. – Paris, 1881, Julliet, vol. 14, p 285. Let's don't forget that the scientists now consider Georgian representative of Allarodians' language.

¹⁹ Memories historiques et geograohiques sur l'Armenie par Saint Martin, tom I. – Paris, 1818-1819, p 215.

²⁰ Il est probable que tous ces brillants conquetes auraient ete imaginees par quelques historiens Armeniens qui, trop. zeles pour la gloire de leur pays, n'auraient pas crint de trahir la verite pour flatter la vanite de leurs compatriots (Idem, p. 291).

teller: "Mesroph, the historian of the 10th century described life of the Saint Nerses, full of tales and invented facts"²¹.

Though Saint-Martin often remembers Chamchian's history, he does not hide his mistakes, openly recognizes and in many places criticizes him if necessary; moreover, he thinks his chronicles are completely false²².

In the letter of Agathangelo No5 of historical catalogue of Echmiadzin manuscripts, published by Brosset, there is one letter of engagement of Constantine the Great and King Trdat. It is mentioned there that King Constantine subordinated to Trdat, among other kings, Georgian King Mirian as well, and by this made Trdat the ruler of all Orient as he himself was the ruler of all west. Everybody clearly can see how false and contrary to all histories was this story, invented by Armenians.

The missionaries in Armenia wrote in one of their reports about the falsehood of Armenian writers: "As Armenians are smart in creating fabulous histories, in their martyrlogy they cited a history full of surprising fairy tales"²³.

Based on such falsified descriptions Armenian writers want to prove to the world that Armenians had moved to Georgia from the ancient times. We are quite sure about falsity of of Armenians as the always avoid the truth.. That's why we cannot accept what tells Matthew from Edes about moving Armenians by David the Second²⁴ to Georgia. For example, we cannot accept his saying: many Armenians gathered at the King David's, who in Georgia established a town for them and named it Kora; there he built many churches and monasteries for them. We cannot accept this as a historical truth, as our history tells nothing about such an excellent and very praiseworthy behaviour of our king; our history had no justification, reason and interest to hide such a particular thing. The writers of

²¹ Meshrob. Historien du X-e siècle écrit une vie de S. Nersès, remplie de fables et de faits controvers (Journal Asiatique, 1830, tom I, p. 173).

²² S. Martin, tom. I, p. 404.

²³ Les Armeniés, l'ertile en histoire fabuleuses, en ont fait une dans Martyrologie tous des plus extravagantes a son sujet (Memoire du Levant. Lettres édifiantes at curieuses écrites des Missions entangères, tom 3. p. 52).

²⁴ This must be David the 4th, Aghmashenebeli. Is or not Kora Gori, still is to be determined – B.A.

foreign tribes describe quite in details the wars and other circumstances of David the Second, but they say nothing about this migration. We cannot accept also David creating the town of Gori in Georgia. If it is the truth there had to be mentioned anything about this in the history of Georgia. Vakhushiti wrote in his geography: It is not known by who has built Gori; but in "KartlisTskhovreba" is written that Erekle the Caesar named it Tonthi"²⁵. Strabon's geographical description proves that Gori is an ancient town, in which he calls it Gorsenna. Many other European writers evidence, that this Gorsenna is Gori itself and nothing else; for example, Cesar Famin says: "Position of Gori indicates ancient Gorsenna, mentioned by Strabon"²⁶.

If Armenians adhered to David and entered his service, this was not for the purpose of moving to Georgia, but for intention of saving their native country. Again the Armenian writers and Saint-Martin evidenced about this²⁷.

Not less falsehood is found in Injjiyan's* History of Armenia. This migrated writer armenified everybody. For example: he says that the inhabitants of Tbilisi are Armenians and there live some Georgians and foreigners too; first church of Armenians in Tbilisi was built in 632^{**}. He also appropriated Samtskhe to the Armenians. He says – Akhaltsikhe is in Great Armenia on the border of Georgia; In Ivliita (near Akhaltsikhe) live Armenians; after the fall of the Principality of Armenia Samtskhe became the refuge of Armenian princes, many Armenians moved to them and most of the inhabitants of the villages there are Armenians, who adopted Georgians' habits and language²⁸.

For rejecting these gossips we would like to introduce the same author to the Armenians, they introduced against us. This is Frederick Montpereux, who, by the way tells about Samtskhe: "Georgian tribe always had the Pashate of Akhaltsikhe, as its

²⁵ Vakhushiti: GEOGRAPHIC DESCRIPTION OF GEORGIA, p. 246.

²⁶ La position de Gori indique l'ancienne Gorsenna don't Strabon fait mention (César Famin, p. 31; See also: Gamba. Voyage dans la Russie, tom. 2, p. 115.

²⁷ Saint-Martin. Memoires, tom. I, p. 387.

* It must be Intchitchiyan – B.A.

** This date is not evidenced by the sources - B.A.

²⁸ Journal Asiatique, 1834, tom I, p. 458-460.

homeland... because of what the Georgians in their Chronicles affirm that first it was theirs and almost all the towns of there were built by them. The evidence of this historical fact is the local true race, which, during thousands of years, against all circumstances, stayed Georgian tribe forever"²⁹.

If we go in details, we can show many different examples of Armenian historians' falsehood about such subjects. But we think only some are enough. Because even they clearly show us what is the price of those Armenian histories, which tell about the movement of Armenians to Georgia and their presence here.

The Armenians cite "Kartlis Tskhovreba" to prove their migration to Georgia from the ancient times. If the history of Georgia is not different for us and Armenians, it has to be the same for everybody, this history of ours tell nothing about the migration of Armenians to Georgia. Instead of this it says many other things about relations and adventures of these two tribes befallen on them by the enemies of Christianity. For example, tells about hostility of Armenians and Georgians, struggle for extermination of each other; describes how they join each other for struggle against a common enemy and also all disasters that these two nations have got from the enemies of Christianity. But from the description of this kind it is not shown at all that the Armenians moved to Georgia and the most of the inhabitants of Georgian towns were Armenians. It is true that sometimes they were entering and occupying some provinces of Georgia with violence, but this was temporarily and not for long period. The same was done by Georgians while occupying several territories in Armenia. It is evident to everybody that this is another thing and immigration and establishment forever is another.

²⁹ Le pachalik d'Akhalsikhe a toujours etc reclame par la race georgienne ou Kartli comme faisant partie de ses domaines... Les Georgiens s'attribuent par consequent dans leurs chroniques la possession premiere et la foundation de presque toutes les villes de ces hauts vallees.

La preuve la plus claire de ce fait historique, est – la: la race indigene, la race autochtone pour ainsi dire, malgre des milliers d'annees, est toujours georgienne...(F. Dubois de Montpereux, Voyage autour du Caucase, tom 1. - Paris 1839, p. 274). - See also History of Georgia by Bakradze, p. 189. – Vivien de S. Martin, Nouveau Dictionnaire de Geographie, tom 2. - Paris, 1839, p. 457.

The history shows the contrary: i.e. not movement of Armenians to Georgia, but movement of Georgians to Armenia, as the Georgians have moved to Armenia in 1022 and have had their bishop there. This is evidenced by Aristakes³⁰, a writer of Armenians. 25th Article of King Vakhtang's Law, in which there was mentioned the provinces under the rule of Georgian Catholicos: among these are named An, Kars and Azrum³¹. Of course these would be Georgian Bishoprics, if not, what right would have Georgian Catholicos to rule the Armenians? The Arabian writers evidence themselves that when Georgians entered Armenian town Arjich (ville d'Ardjick), the local inhabitants were forced to build a church for Georgians in the castle, where they began to ring the bells. This happened in 1121³².

Let's do not forget that in 1631 Lambert, a famous missionary, on his way to Georgia, when he passed via Azrum, saw several villages of Georgians in Arzum and around it, where they still had their Georgian bishop, called Azrumeli³³. When a state obtains a new country, it settles its nation in it according to the time and circumstances. It is very rare to deport native persons from the newly conquered country. This happens mostly because of hostility, as Shah Abbas did during occupation and devastation of Georgia.

The fact that Zakaria and Ivane Mkhargrdzelis' entered the service of the King of Georgia says nothing to prove that Armenians moved to Georgia from the ancient times. We know from the same Armenians that these two famous persons were Kurds, and not Armenians. Moreover, they had practiced the religion of Armenians and later Ivane abandoned it. If their behaviour had any influence on the migration of Armenians, the history, written in detail, would not skip it. Their entering the service of the Georgian King was not accidental and was caused by a special situation and their personal dignity. That's why this circumstance would not have any influence on the Armenian nation and its migration. This is proved also by

³⁰ Histoire d'Arménie par Arisdaques de Lasdiverd: traduite de l'arménien par M. Evariste Prud'homme. — Paris, 1864, p. 24.

³¹ Brosset, Introduction de H'istoire de la Georgie, p. 111; See also Mtskhétis Gujari, #405. — D. Bakradze's HISTORY OF GEORGIA, p. 266-268.

³² Journal Asiatique, 1849, tom 2, p. 490.

³³ See OUR HISTORY OF CATHOLICISM, p. 111.

many similar examples. Georgians have participated in the affairs of Persia for many times and had excellent posts too in ministries and also in other high services, as the First Judge of Esfahan, who was often Georgian, the heir of the Georgian throne, before he came to rule himself. But such a circumstance had never incited the desire of Georgian nation to move to Persia in groups, though one or two persons had moved there.

Even in the Ottoman Empire Georgians had supreme posts and even were great viziers. Pietro della Valle gives us one example of this, who in 1614 saw one 90-years old Georgian eunuch in Istanbul. His name was Mehmed Pasha, named the Second Vizier, whom they called kaimakan, i.e. vizier's substitute, as in absence of the vizier he governed the State affairs. They say, he had such an influence on the Sultan, that he was able to govern affairs as he wanted. For staying the first Vizier forever, he persuaded the King to sent the First Vizier, as the First Warlord to the struggle against Persia. Sultan had sent the First Vizier to the war and the Second became the First Vizier. All best and biggest ships in the Ottoman Empire also belonged to this Georgian³⁴. But we know well that this glory and power had no influence upon the Georgian people in their movement to the Ottoman Empire.

In other words, we see such an example during Napoleon the First's rule. He had a favourite friend and adviser – an Armenian Mameluke named Rustam. His first name was Aruthina. There was also another Armenian Petros. Thanks to the Armenian Aruthina, Napoleon did not eliminate the Monastery of Mkhitarists in Venice in 1810, when he closed down all the monasteries in Italy³⁵. Neither this excellent situation of this Armenian had any influence on the Armenian nation and did not cause migration of Armenians to France. The reason of this is the fact that this was the case of one person and his merit and it did not expand out of his family. We can tell the same about Zakaria and Ivane Mkhargrdzelis. Their authority did not compel the Armenians to move to another place out of their country in groups. Even if they had friends, relatives and servants in

³⁴ Viaggi di Pietro della Valle, parte 1-a, p. 146, 203.

³⁵ Dulaurier, "La société Arménienne au XIX siècle", *Revue de Deux Mondes*, tom. 6. - Paris, 1854, p. 247.

Georgia, their number would not have been so great as to cause migration process. That's why they could not have had great influence on the country where they had newly settled.

As Mr. Sarukhan, a writer of "Mshak", persistently declared : "All the historians and travellers confirm without a hitch the fact that from the ancient times the most part of the inhabitants of Georgian towns and, Tbilisi in particular, were Armenians, and to prove this he named above-mentioned two-three travellers, who had said nothing about the immigration of the Armenians, because of this we thoroughly researched almost all the writings of the writers and travellers of the Middle Ages, but found no evidences, proving Sarukhan's opinion. From his words we can see how they try to dazzle the readers and cheat them. So with the purpose of unmasking him once and for all, we give here as a note all the writers and travellers who said nothing in strengthening Sarukhans position³⁶.

³⁶ Thietmarus (Peregrinators Medii sevi. M. Laurent) In 1217 he made know Europe quite well that the Georgians respect St. George, are strong in the war and harm greatly the Saracens; - Wilbrandus, 1215. The Traveller; - 1246. Relation de voyage de Jean Du Plan Carpin;-1247. This one, as he passed via Tbilisi, took Pater Guishard Dominican because of his knowledge of Italian language, and after 7 months returned again to Tbilisi; - In 1253 Voyage de Fr. Guillaume de Rubruquis et Tatarie; - 1257. Khurk Haython. This one in his description mentioned many strange things, seen by him in Georgia; - 1279. Marci Paul Veneti itinerarium. - His father had travelled in 1250-1271; this one also tells many surprising things of Georgia, by the way he says that the Georgians are beautiful and very smart in the war, they have many towns and castles: they have the best silk all over the world and make the best precious brocade; - 1309. F. Ricardi, itinerarium peregrinationis; - 1319. Viaggio in Persia di Marco Cornaro; - 1318. Viaggie del Beato F. Odorico; - 1332. Viaggio de Jean de Mandeville, Chevalier Anglais; -1336. Voyage de Guillaume Bouldeselle; - 1413. Viaggio del marchese d'Este; - 1424. Viaggio di Nicilo Conti;- 1425. Viaggio de Zeno Dracone; - 1436 - 1445. Viaggio Josepha Barbero; - 1463. Viaggio de Lazaro Quirini; - 1464- 1464. Viaggio d'Andrea Cornaro; - 1468. Viaggio de Domenico del Carreto;- 1469 Viaggio di Niccolo da Cordizzo;- 1472. Viaggio di Caterino Zeno; - 1473. Jozapha Barbaro. His second travel; - 1474. Brtholomeo Limpardo;- 1475. Paolo Ognibene; - 1485. Giovanni Dario; - 1485. Pietro Bembo; - 1485. Luca Sofrano; - 1502. Constantino Laschiari; - 1514. Donato de Leze; - 1572. Vincenzo Alessandro; - 1572. Balbi Theodoro. The list of most of these authors is already published in "Mtskems" #5 1902. We mention also several letters, studied by us, which talk about the Orient: Verdizzoti Francesco, de' fatti vebeti; - Cornet, Le guerree dei Veneti nell'Asia, - Coriolano Cippico, De Bello Asiatico, - Alberi Belazoni degli Ambasciatori veneti. - Morelli,

And the King Alexander the First in one of his charters mentions 10 Armenian families, in the side of Trialeti, when he renews confirmation of belonging of all the estates, sacrificed to his ancestors, to the Church of Mtskheta³⁷.

But we have all the reasons to consider them the kind of Armenians, about whom Vakhushhti, while describing Borchalo, says: "The habitants of these places are Armenians by their religion, and few by the religion of Kartli, but their behaviour and habits are Georgian"³⁸. We have no doubt that such kind of Armenians belong to the Georgian tribe, as commonly it is noticed that wherever the Armenians go, they do not abandon their habits and traditions and not change those of others. By the way, the traveller Gamba also evidences that in Georgia the Armenians do not become like Georgians and is different from them with their habits and traditions³⁹.

All of us could clearly witness it of to observe the Armenians who moved to Georgia a century ago, who have not abandoned their customs, traditions and morals. Even today, they are the same Armenians like a century ago, when they moved here. This fact gives us a ground to consider Georgian those who practice Armenian religion, but possessing Georgian habits and traditions. The points of view that there are the also Gregorian Georgians among all Georgian nation first was introduced by B. Kldia* in Iveria in 1902, and after him same year by B.A. Khakhanashvili, - the Professor of Moscow Lazarev's Institute of Oriental Languages in the Russian newspaper "Kavkaz". Also B. Las touched upon this issue in the Daily Iveria on January 17, 1904.

Disertatione intorno ad alcuni viaggiatori Yeneziani, - Manuzio, Viaggi fatti da Venezia alla Tana, - Beckmann, Histories Literaire des anciens voyages. - Such a lot of authors say much or less about Georgia, but they say nothing about being of Armenians there.

³⁷ Brosset. Introduction, p. 117.

³⁸ Geography of Vakhushhti, DESCRIPTION OF GEORGIA, p. 145; See also: "IVERIA", 1901, # 119; 1902, ## 149, 154, 170 and 175.

³⁹ Voyage de Gamba, tom 2. - Paris, 1826, p. 188: - See also "Mission scientifique en Perse" par J. de Morgan, vol. I. - Paris, 1894, p. 58; - and OUR HISTORY OF CATHOLICISM, p. 235, 236.

* Petre Mirianashvili (1860-1912) - Georgian publicist - B.A.

However, we do not intend to deny that Armenians lived in Georgia from the ancient times as this would contradict with the general historical fact. We agree with this fact and accept all circumstances characteristic for one or another neighboring country. Trade and communication between two neighbors is more frequent than those, with the other remote nations. It is clear that due to their neighborhood, Georgians and Armenians have always communicated with each others. Tbilisi was an important trade city in the past, laying on the route between Europe and Asia. Mainly for the purposes of transportation by sea or ocean, Tbilisi was something like warehouse and bridge between Europe and Asia. Therefore, Tbilisi was always crowded by the foreign traders. Of course, the Armenians were on the first place due to close location to Georgia. We do not deny the fact, that the Armenian merchants in Tbilisi had their own church from the ancient times and among them there were even Armenian Catholics. Thus, situation was similar to those, in the other market cities, like Marseilles, Paris and other outstanding cities, where the Armenians have their priests and their churches. We accept this situation, with respect to Tbilisi and other Georgian cities. Though, we should mention that such presence of the Armenians was not in the form of big society with significant influence on the local society. They were settled there temporarily and regarded as foreigners (but not local people; like now), in the most significant cities, where they are only for commercial purposes and never belong to the local population⁴⁰.

We should also remember that, if most part of Armenian nation now is engaged in trade and this is the most widespread occupation, this was not always the case. They revealed their talent of trade in about seventeenth century, when Shah Abbas settled Armenians in Persia and gave them his great riches to ensure trade with Europe and other places. The same is stated by the European writers. By the way, Tournefort narrates: "briefly, Shah Abbas turned the Armenian peasants into the merchants; these merchants became very well known all over the world"⁴¹. We can state additionally that before seventeenth century, the Armenian merchants were not

⁴⁰ See OUR HISTORY OF CATHOLICISM, p. 434, 504.

⁴¹ Tournefort. Relation d'un voyage, tom 2, p. 158.

different from the merchants of other ethnics in Tbilisi and their number, supposedly, did not exceed the number of people of other nations.

When we consider settlement of Armenians to Georgia, we should not forget the past history of Georgia. Our history says almost nothing except about permanent wars with various enemies. No other countries or nations have suffered so many wars and attacks like Georgia to protect its religion and its rights. In other words, in our history, one could not find even small interval of time, when Georgia was not armed and was not fighting with different enemies. While it defeated the external enemies due to bravery, unfortunately, its sons caused internal hostilities and wars. Though our kings frequently were the winners and drew the enemies far from our lands, we should recognize that, their victory did not end the wars. As their victory further caused either more fierce wars with the defeated, enraged and unified enemies, or made Georgians be armed all the time to prevent their further attacks or taking over of the newly conquered countries. Now we would like to ask our opponents, what was the interest for Armenians to resettle into such country where there were permanent wars with the external and internal enemies? In our opinion, if for some reason, the Armenians lived in Georgia, they would have had certainly escaped from there to avoid permanent danger to their lives. In such situation, only love to the native land could make people stay there, but not the foreigners, who have had nothing common and native there.

Similarly, our history clearly shows that almost always the enemy of one nation was the enemy of the other, as well; those who chased Armenians, chased Georgians; those, who shed blood of Georgians, never spared Armenians; those, who ruined Armenia, used to burn Georgia, as in many cases these were the enemies of both nations, enemies of Christianity in general and therefore, these enemies never spared either one or the other nation and fought with their sharp swords. If it initially entered Georgia, further it used to ruin Armenia; if it firstly attacked Armenia, it would never leave Georgia harmless. Thus, misfortune of one nation, in many cases was the same for the other. This was the way of action of those barbarians, who fought against Christians in different periods and flooded the soil with their blood. Therefore, there was no sense for

Armenians to leave their land and resettle to Georgia, where they could not escape their enemies. Due to such situation, the Armenians would hardly think about resettling to Georgia. If, sometimes, Georgians, due to their courage, used to avoid misfortune of Armenians, which endangered them as well, there were exceptionally rare and temporary situations. Such situations could cause only temporary and not permanent immigration of Armenians into Georgia. Such temporary immigrations were reported by some Armenian historians. E.g. Sumbat, the highest Armenian Kurapat, together with several nobles and army escaped to Poti, in 704, where they stayed for six years. After this, the Armenians have robbed the city and several churches and returned to their country⁴². (It seems that ingratitude was the Armenian custom to the hosts since earlier times as well. As though misappropriation and robbing of their property was their occupation; the only difference between the Armenians of those times and the contemporary ones is that where they robbed the host's property, they used to bring them to their country, Armenia). There were many such cases, as stated by the historians.

We should add to the above that in the 6th century, when Armenian Church separated from Georgian, there was great hatred between Armenia and Georgia; since that they mentioned one another with curses. This hatred achieved such level, that communication between both peoples was prohibited. The hatred was deep in the hearts of both, Georgians and Armenians and long time past after that could not change or weaken this enmity as we can see, how scornfully they mentioned one another at the times of King David or Queen Tamar. E.g. when King David summoned the meeting for conciliation with the Armenians, our history recalls them in the following way: "And the malicious and mean Armenian Bishops gathered in front of the King"⁴³.

Neither high merits of Zakaria (Zakaria Mkhargrdzeli - B.A.) nor his service and faithfulness could make Georgians forget their hatred towards Armenians. This could be evidenced by case when Zakaria wanted to receive Holy Communion at Georgian divide

⁴² See HISTORY OF VARDAN, p. 59, as well as Asoghik, vol. II, chapter 4.

⁴³ Kartlis Tskhovreba, Brosse edition, part I, p. 258.

service together with the others. Georgian Catholicos was very angry with him and made him stand behind. This case became the reason of why Zakaria called Armenian bishops to arrange discussions with the Georgians about religion⁴⁴. These two meetings could not conciliate Georgians and Armenians, rather this made the conflict even deeper and stronger.

Further, the enmity and hatred increased so that all foreign travelers noticed this and published in their letters. Galanus Clemens, the missionary of Theatin clearly showed such enmity and borrowed the ancient expression, like: "If the thorn pricks the foot of you when you are passing through Armenian Church, you shall not bend and remove it - so that no one would think that you bow down before the Armenian church, which is worth of condemnation for all Christians"⁴⁵. When he returned from Georgia, he was amazed when he found the same expression in the letter by Vincenzo Beloil. The same was mentioned by the travelers and writers of the other periods and states, in almost similar terms, like Chardin. E.g. "Armenians and Georgians hate each other; so that they would never get married. In particular, the Georgians treat Armenians like we, in Europe treat Jews"⁴⁶. Similarly, Chardin, in his description of Persia, names several villages near the Mount Tabriz, where most part of the population were the Christians – Georgians and Armenians though they were not mixed: these two nations had such hatred to each other that they could not live in one village"⁴⁷.

It is clear that enmity and hatred could never lead to close relationships, rather it would separate people. Therefore, the Armenians would not become closer to Georgians. These circumstances clearly show that they have had no interest to come

⁴⁴ Idem, p. 312.

⁴⁵ Si quis nostrum spinam in pede infixam habeat, transiens ante Armenorum Ecclesiam, spinam illam sustinere debet, nec se ad pedem suum, eam evellendi studio, inclinare; ne per hoc videatur, ante Armenorum Ecclesiam ab omnibus christianis vilipendendam, incinari (Clemens Galanus. Conci. Eccl. Arm. cum Romana, tom 3, c 12. -Romae, 1661, p. 120).

⁴⁶ Voyage de Chardin, tom 1, p. 123; - See also: Viaggi di Pietro della Valle, tom 2, p. 121; - Histories de Kemski.- Paris, 1697; - Bruzen La Martinarie, Le Grand Dictionnaire Geographique, tom 4., p. 131.

⁴⁷ Voyage de Chardin, tom 1, p. 149.

and live with the people which they hated and from which they should expect nothing but humiliation. And now, if we see the Armenians in Georgia, we should attribute this to some misfortune, which made Armenian nation, in the past centuries, to make choice and select the lesser misfortune to avoid great disaster and they have had no any other way. Similarly, if Georgians and Armenians have ever been close, friendly and even got married, all these were the special cases, solitary examples. Even now, it is clear that there exists the old hatred and enmity. To prove this, it is enough to look more closely at what the insolent and inhospitable Armenians are doing against the Georgians.

We are aware from the history that Armenia, in the past and in the Middle Ages, was in very heavy condition and it had to join someone to get rid of the enemies. Georgia was not such shelter and safe place as we have already seen. For Armenians the territory under rule of Rome was such a safe place. And therefore, the Armenians settled in various places under the rule of Rome and not in Georgia from the ancient times and the histories of various nations confirm this.

When in the fourth century, Sapor the Second ruined entire Armenia and captivated King Arshak, states Saintt-Martin, the entire dynasty, scared by him, left for Rome to find a shelter⁴⁸.

In the sixth century, when Khosrov the First pursued the Armenians because of their religion, they asked shelter and assistance from Justinian the Second against their enemies. The Caesar accepted them, provided assistance and conveyed to Khosrov: "We, the Christians cannot leave or drive out the Christians, who sought shelter at wartime"⁴⁹.

Syrian Bar Hebraeus, in his Chronicles, mentions two cases of resettlement of Armenians in the territory under the rule of Rome. For the first time this occurred in 961-964, when the Arabs have ruined everything and came close to Great Armenia. At that time the locals, to escape torture because of the religion, moved to the territories within the rule of Rome. Second time this occurred in 993, when the Romans have conquered Mandzagerda and Arkhisk. The

⁴⁸ Saint-Martin, *Journal Asiatique*, 1830, tom 1, p. 206,8.

⁴⁹ Evagrius, *Ecclesiae Historia*, li, V. c. VII. - Parisiis. 1544.

ruler of Armenians of that area became the indemnity payer of the Caesar Basil the Second; and rulers of the other Armenian lands negotiated with the Caesar, gave up their fortresses and instead they received Sebastia in Cappadocia. At that time the Armenians have left their country and commenced to resettle to Cappadocia, Kilikia and Syria⁵⁰.

Resettlement of the Armenians further increased as this caused the desire of Byzantine Caesars to take over Great Armenia. They made their best efforts to satisfy their avidity and approaching of the Seljuqs to Great Armenia contributed to realization of their dream. This and other circumstances forced the Armenians to resettle to the north from Mesopotamia, to Euphrates and Cabbadocia. Therefore, the Caesars attracted the Armenian rulers, took over their lands and instead gave them various cities in the territories under his rule: e.g. in 1064, Konstantinos Monomachos has appointed Count Abelgharib as a ruler of Tars and Mopsust; similarly, he attracted King Khakig, took away Ani from him and instead, gave him two cities in Caesaria – Galanbeghad and Bidzu. His relative, Khakig, ruler of Qars, in 1064, gave up Qars to Duce Konstantinos and received instead the city of Dzamentava in Cappadocia. Of course, these rulers took their relatives, servants and other with them, if not all, at least, some large part of them⁵¹.

The same is stated by Count B. Dadiani. Armenians started to resettle to the territories under the rule of Greece in the 10th – 11th centuries to find shelter there. He added that in 1169, at a time of taking over Ani town 70.000 Armenians, together with their rulers, have migrated to Constantinople⁵².

Armenian writer, Shahnazariyan, has written in French language the Brief History of Armenia and published in Paris in 1956. In this History he considered in details almost all resettlements of the Armenians to various countries. Though, he has said nothing about settlement of the Armenians in Georgia. We found reasonable to mention here all resettlements specified by him.

⁵⁰ Bar-Hebreus. Syriacum Chronicon. – Roma, 1789, p 200, 213.

⁵¹ Recueil des Historiens des Croisades, Aut. Arm., tom I. - Paris. 1969, p. 50.

⁵² Mek. –B. Dadian. Societe Armenienne contemporaine. - Paris 1867, p. 1, 10.

From 450 to 550, after killing of many Armenians by the enemies, those, who survived, had to resettle to Mazandaran, Khorosan, Neizhapur and Kuzhistan; when the Arabs ruined Taron and Dvin, captured numerous people and settled them in Arabia and Syria; they have taken 35.000 people only from Dvin! Emirbugha, in 850, emptied Armenian totally and because of this many Armenians have left Dvin, Van, Mush, Dariun and other cities and resettled to Egypt, Arabia, Palestine, Syria, Babylon etc. In the twelfth century Catholicos Grigol the Second has established several archbishoprics for these resettled Armenians to Egypt, Syria and Palestine. By this time, number of the Armenians resettled only to Egypt, exceeded 30.000. Similar to the Persians and Arabs, the Greek Caesars forced the Armenians to leave their lands and settle in the areas of their rule; therefore, in 452, many Armenians had to accept Greek Typicon. Their number increased up to the end of the twelfth century; these Armenian Greeks were called "Hai-Horom"; Byzantine Empire has made great attempts and resettled Armenians in Constantinople, Macedonia, Epire, Bulgaria and in European part of Ottoman Empire. Since the fourth century, where the Armenians failed to resist their enemies, they used to resettle to Greece; there were many such resettlements before reign of Justinian the Second. Later, in order to ruin Armenia he has resettled the Melithen Armenians to Constantinople and some – to Thrace. In 581, Caesar Mavra has filled Thrace with the Armenians and staffed his best military units with them. In the eighth century, Constantine Copronymus the Fifth has taken over Erzrum and resettled the Armenians to various places of his kingdom. In the same century, Shapouh d'Amouni, because of godless treatment of the Arabs, moved from Armenia to Greece and took with him 12.000 Armenians together with their families! Greek Caesar Basil II, similar to his predecessors, has resettled many Armenian families into Trace, in the tenth century. From there the Armenians have moved to Venice, Ginwis, Pisa, Rome, Hungary, Poland and Russia. After collapse of the Rubenids' government, 30.000 Armenian families have resettled to Cyprus, Rhodes and Kandia Islands, from where they further moved to Italy. Similarly, when the Ottomans have taken over Crimea, the Armenians left for Italy and made it rich with their activities and trade. In the twelfth century Crimea was full of the Armenians resettled from Great

Armenia in the ancient times. There were 100.000 Armenians only in Kafra, or Feodosiya. In the end of thirteenth century, because of cruel treatment from the side of Mughals the Armenians of Sarai, Astrakhan and Kazan resettled to Crimea as well. One column of Armenians has left Sarai for Crimea in the end of fourteenth century as well, at a time of enforcement of Tamerlane (Temur-Leng)*. After this, the Armenians have crowded Galicia, Hungary, Transylvania, Moldavia, Vlachia, Bugonia, Lithuania, Podolia and Banatha and when the Ottomans occupied Crimea, some Armenians were killed and some of them left for Poland. About 40.000 families have moved to Poland and brightened Poland for two and half centuries..."⁵³. We do not intend to avoid discussion on whether the exaggerated narration of this Armenian is true or not. And still, this is undoubted that he has not mentioned anywhere that in one or another century the Armenians have resettled to Georgia. It is amazing that this writer has filled the entire Eastern Europe with Armenians and he has not sent even a single one to Georgia to make their contribution there as well! We regard that the reason for this was that this writer did not know Georgia; otherwise, he would fill Georgia with Armenians as well, like the other Armenian writers.

In 1319, when the earthquake has ruined the city of Ani, the population left the city and some of them settled among the Tatars beyond Astrakhan, some – settled in Crimea and some – in Poland⁵⁴.

If Armenians had left Great Armenia after such permanent resettlement, so the attacks of Tamerlane would eliminate their presence there at all. This barbarian has resettled those who escaped the sword to Skita. Currently, in Persia, the Armenians resettled at that time, are known as Turkmens and remember nothing about Christianity. At the same time, one large group of Armenians, 200.000 people, after great oppression, escaped from Tamerlane and moved to Poland where there are many of their offspring. When they settled there, they built the church and appointed Johanes Vartapet as

* Tamerlane's reign was in the end of 14th century - B.A.

⁵³ Esquisse de L'Histoire de L'Arménie, par G. V. Chahnazarian. - Paris, 1856, p. 97-105.

⁵⁴ Saint-Martin, tom 1, p. 114; - Victor Langlois, Journal Asiatique, 1862, tom 1, p. 529.

the first Armenian archbishop in 1365⁵⁵ and Jesuit Jacob Vilote, in his *Chronicles of Kings of Armenia* states that one column of Armenians has moved to Poland. The history shows that the Armenians have resettled to Poland many times.

Armenians living in Minor Armenia suffered similarly misfortunate time in 1375, when the Egyptians have conquered Culicia and captivated the last king of Armenians Leon VI Luziniyan. History written by an Armenian in French language states: "After collapse of the kingdom, to punish the defeated Armenians, Lord has scattered their ignorant pack to various foreign countries: Poland, Moldavia, Vlachia, Hungary, Crimea, Russia, Persia and Tataria where they had to acquire the customs, languages and laws of these foreign nations, whom they especially disgusted"⁵⁶.

Here it is of interest for us that the historians describe resettlement of the Armenians into various countries from fourth to sixteenth century and they never even mention that the Armenians have ever resettled to Georgia. And according to the Armenians and some of their allegedly true writers, the Armenians, from the ancient times, used to settle in Georgia and not anywhere else. We would even believe them, if either our history or the history of any other country has mentioned anything like this. As we have no any reliable evidences about this, we state that all statements about resettlement of Armenians into Georgia are ungrounded and lack the truth.

Now, we should briefly overview the circumstances and time, when the Armenians resettled to Georgia and take closer look to the Armenians who are currently living there, intending to absorb and completely eliminate the real local population.

We have made our best efforts and studied all chronicles dealing with the eastern countries, as well as the letters of the travelers but we could not find anything about resettlement of the Armenians to Georgia before the seventeenth century. Here we should mention that the Armenians commenced to settle in Georgia from early seventeenth century and even, maybe, from the end of the

⁵⁵ Guiliume Samson. *Relation de L'etat present de Persie*. - Paris, 1695, p. 165; - Krusinski, *Tragica belli Persici Historia*, Leopoli, 1740, p. 125, 126.

⁵⁶ *Rome et l'Armenie depuis le commencement du IV-e siècle jusque en 1830*, par X... p. 63.

sixteenth century, though there are no any clear evidences in the history. Clemens Galanus, the missionary of Theatin, who visited Georgia in 1637, said that "now there are many Armenians among them"⁵⁷. If these Armenians have lived in Georgia this missionary would not say "now".

After this, the leader of Capuchin monks wrote to Rome in 1675: "In recent times the Persians widened Tbilisi, the main city and filled it with the Armenians and by this improved the trade"⁵⁸. All these evidences show that the Armenians have settled in Tbilisi in the 17th century and not earlier.

The history regards ruining of Georgia by Shah Abbas the First in 1615-1618 as the reason of resettlement of Armenians, when this fierce enemy has stricken entire Georgia and took the most part of those, who survived as captives into Persia (Roman traveler Pietro Della Valle compared this situation with massacre of the innocents by King Herod). At that time Shah Abbas has resettled many Armenians and Persians to rebuild ruined Georgia. History of Komsku narrates: "Shah Abbas has taken over 50.000 Georgian families and settled them in Shirvan, Mazanderan and Armenia and in their stead resettled the Persians and Armenians"⁵⁹. Some narrates, e.g. Chardin that there were 80.000 families of these captive Georgians and some, like Moreri Gamba, state that Shah Abbas has taken 500.000 captives. Missionary from Theatin, Gusto Prato wrote to his chief from Gori to Rome on 16th October 1633: "Currently, entire Persia is full of Moslem Georgians and all high governmental posts are occupied by them; even king of Persia is the son of a Christian Georgian woman; as twenty years ago Shah Abbas came,

⁵⁷ Nuoc temporis ex Armenorum magno quidem numero apud ipsos degentium (Clemens Galanus, Conci, Eccl. Arm. cum Romana, tom. 1. - Rome, 1650, p. 120.

⁵⁸ Maultimamente I Persiani aumentarono Tiflis, la principale citta, popolandola tutta d'Armeni, dove e introdotto qualche traffico (Archive of Capuchins in Rome). (It is not known, when the first wave of Armenian immigrants came to Georgia up to present. As Mikheil Tamarashvili notes, Armenians came to Georgia because of different reasons, but not in such quantities, as they had in Greece, Europe, Persia, India etc. - B.A.

⁵⁹ Historie de Kemiski. - Paris, 1687, p. 24 (As marked by Tamarashvili Armenians moved to Georgia, but not in such quantity as to Greece, the Europe, Persia, India and in other countries) - B.A.

ruined Georgia and took with him 60.000 families. Here, each family comprises at least of twenty people. He enriched Persia with this nation"⁶⁰. Of course, he would need to resettle thousands of people from Persia to fill this area.

Nadir Shah, king of Persia in 1687-1747, oppressed Armenians living in Julfa making them to escape from there. At this time, most of them have settled to Georgia⁶¹.

King Erekle has resettled Armenians from Yerevan to Tbilisi and to various other places. This was mentioned by the Armenian priest Johanes Ioskherdjan, whose words were published by Klappert in Paris in 1818. He also stated that in 1804, when Pavle Tsitsishvili has defeated the Persians in Qars, Armenian Archbishop Iohanes took all Armenians from there to Tepe-Dagh*, near Tbilisi and some of them to Tbilisi and settled them in Avlabari and built a church for them.⁶²

Every year new Armenians were adding to those settled in Tbilisi. In 1820 many Armenian newcomers were in Tbilisi and one of them has constructed a caravansaray⁶³.

After this period the resettlements had increased. Earlier, their resettlement was not voluntary as they either were forcedly moved by the enemies, or they had to escape from their homes to avoid oppression and pursuit from the enemies. When the Russian government entered Georgia, it scared all the enemies and established peace once and forever and this improved the lives of the Armenians in Georgia. The Armenians in Persia and Ottoman Empire were still oppressed and they sought the ways to escape from there and join the other Armenians in Georgia. The time came when in 1828 and 1829 Russian government has commenced war with the Persia and Ottoman Empire. And one of the conditions to the defeated governments of these countries was the freedom to resettle Armenians to Georgia. All Armenians were very glad to this and immediately moved to Georgia, at first from Persia, where no

⁶⁰ Archive of the Teatines in Rome, #9, C.

⁶¹ Eugene Flandian. *Revue de deux Mondes*, tom 4. – Paris, 1851, p. 586.

* The same Garettubani – included current Park of 9th April (former 26 Commissioners) and surrounding areas - B.A.

⁶² Klaporth. *Memoires relatifs a l'Asie*, tom 1. - Paris, 1826-28, p. 226.

⁶³ Gamba. *Voyages dans la Russie*, tom 2, p. 160.

Armenians were left; all of them attempted to escape from their enemies. The movement of these Armenians caused great concern of the Persian government, which posed various obstacles to prevent such mass resettlement. But the head of the team, Colonel Lazarev who was in charge of supervision over this resettlement, resisted such actions from the side of Abbas Mirza, heir of the throne of Persia and forced him to comply with the conditions and do not hinder emigration of the Armenians. At this time, i.e. on 17th January 1828, 8249 families – over 40.000 people were resettled to Georgia. The urgent emigration from Ottoman Empire was even greater. Three pashates – Bayazet, Arzrum and Qars were almost empty. Karapet bishop of Arzrum has taken almost all Armenians from this city. Their number greatly exceeded the number of Armenians resettled from Persia as number of Armenians resettled from Ottoman increased up to 70.000; and 414 families were Catholics⁶⁴. Thus, resettlement of Armenians to Georgia completed. We should also add thousands of Armenians escaped from Ottoman and settled in various places in Georgia.

All those, who respect the truth, can easily see from abovementioned historical facts the scale of falsification of Armenian writers regarding statements that Armenians had been settled in Georgia in 12th, 11th 10th centuries and even earlier. To clarify this issue, we tried to find out the true data consistent with the historical facts and not those caused by biased approach.

We want to remind to our dear readers that our history in all circumstances shows the Armenians as a society, which always had its national character and in all cases was different from that of Georgian. We can conclude also from this that, if the Armenians had moved to Georgia from the ancient times, they would not have those personal features and difference from the Georgian nation, as they would be assimilated with Georgian people, if they were less than they. But if they were considered more than Georgians, they would assimilate Georgian nation and eliminate differences, according to the

⁶⁴ Dulaurier. Societe Armenienne du XIX siècle, Revue des Deux Mondes, tom. 6, 1854, p. 217; - see also published in Moscow in 1833; - Journales Asiatique, 1834, tom 1, p. 322; - Eugen Flandin, Revue des Deux Mondes, 1851, tom 2, p. 660.

law of physics, the strong element always assimilates and joins to itself weaker one, and so exterminates its private and particular being.

The certain example is the settlements of Armenians moved to Poland, where they have assimilated because of being less in number than the Polish. As a result, they eliminated their national character and personal being. If in fact, the Armenians were really immigrated to Georgia from the ancient times, the same thing would have happened in Georgia as well. But we do not see anywhere the traces of such an event in the history of Georgia.

Mikheil Tamarashvili

The famous Georgian religious and public person Mikheil Tamarashvili (laic name Alexander) was born in Akhaltsikhe in 1858. According to a history of their family they came from the Village of Toka of Javakheti Region. From there they had moved to Akhaltsikhe and settled in Rabat (old part of the town). Here they became Catholics.

Mikheil's father and brothers were craftsmen. They were the best masters of wineskins.

Little Mikheil for a certain period studied in the John the Baptist's parochial school of the famous Georgian religious and public person Ivane Gvaramadze. Being in the society of Ivane Gvaramadze, who was writing under the pen-name "Vinme Meskhi", was not ineffective. Ivane Gvaramadze inspired the talented young boy's love and devotion to his native country.

Mikheil, because of his father's death and poorness was forced to abandon his studies and begin working, though craftsmanship did not lessen his eagerness for studies and every moment he was free of work he was going to the catholic church and learned Georgian "Asomtavruli" and "Khutsuri" alphabets, was trying to read the oldest Bible manuscripts.

Ivane Gvaramadze insisted that Mikheil Tamarashvili continued his studies, so in 1878 he leaved for Constantinople where he entered an educational institution, established by Petre Kharischirashvili, Georgian catholic religious person. Here he studied Latin and French languages. After graduating the Constantinople Fraternity of Georgian Catholics sent him together with three best students to Spain for studies in a seminary. After graduating from the seminary Mikheil returned to Constantinople and asked Petre Kharischirashvili to give him a possibility to continue his studies. The spiritual guide supported him and at the expense of the Fraternity sent him to Paris to the St' Lazar's educational institution. In 1888 Mikheil Tamarashvili successfully graduated from the educational institution and returned to Constantinople in the monastery of Georgian Catholics. He could not bear to stay there for a long time and came to Tbilisi.

This is the period (80-90-ies of the 19th century) when in the capital of Georgia was felt strained political and social life. The reactive forces of the Tsar's Russia were trying to make degenerate and eradicate Georgian national self-consciousness. These powers of evil were supported by comprador (Armenian) middle class of Tbilisi, who without shame appropriated the present and the past of Georgian people and tried every possible way to humiliate and depreciate Georgian people in the eyes of everybody, friends and foreigners. "Mshak", the newspaper of Grigol Artsrun, an Armenian publicist was persuading the world that the only viable nation, having future, in the Caucasus was Armenian nation. Other peoples, even Georgian, have no chances to survive and are condemned by the history. Of course, Ilia Tchavtchavadze, the Father of Georgian nation answered as they deserved and created immortal "The Scholars of Armenians and Exclaim of Stones". Akaki Tsereteli, Jacob Gogebashvili and other representatives of their generation did not delay to answer, but Khudabashovs, Ezovs, Patkanovs and their brothers were not calming down. Such kind Armenian scholars and Tsarist government were at one with and were attacking together Georgian kind and race. At that time neither Georgian Catholics had good time, and they also were attacked by the Armenian Catholics' leaders, of course with agreement and support of the Tsar's government. Such anti Georgian political and social atmosphere was in Georgia when the Georgian patriot returned to his native country. And about this he wrote in 1898: "In 1879 I left Georgia and in 1888 I returned to Tbilisi, having hope and great desire to work with my mind and body, but Orlovsky, an enemy of Georgian Catholics did not like me as he noticed that I am devoted to my native land and love it" (# 5456-6, Fund of Manuscripts of Giorgi Leonidze Museum of Literature).

Recently (1888) returned from Europe Mikheil Tamarashvili was named priest of the Catholic "Assumption" church. He used his chair for whipping up patriotic fervor of Georgians and inspired the Georgian parish with love of their native land. The enemies of Georgians noticed this and let on him where necessary. The prelate Orlovsky banned the Georgian patriot priest from accomplishing church-office in Tbilisi and in entire Georgia. For a while he lived in his native Akhaltsikhe under surveillance of police. In this period,

namely in 1898 an order was issued about prohibiting church-office in Georgian language in the Catholic churches. This meant that the Georgian Catholics had to listen masses and prayers in Armenian. In spite of this Iv. Gvaramadze continued accomplishing the office in Georgian. And struggled that the Georgians could receive from the Vatican the permission of accomplishing church-office in their native language.

In 1884 Mikheil Tamarashvili graduated from the Ecclesiastical Academy of Rome and obtained the degree of a Doctor of Theology. He became a professor of the University of Rome, and carried on pedagogical activities in different colleges. He was a representative of the Empire of Russia at the court of the Patriarch of Rome (See "Tsiskari", 1988, # 1) etc. but did never stop his work in the archives of Rome and Italy, where he was searching information and materials about Georgia in the repository of rare books and manuscripts of Propaganda Fide. In consequence of these restless scientific researches in 1902 he published "The History of Catholicism among the Georgians (from the 13th Century up to 20th Century)". The book made enthusiastic the Georgian society. Iv. Javakhishvili, Al Tsagareli, Al. Khakhanashvili and others expressed their admiration.

Mikheil Tamarashvili's merit is that in his book "The History of Catholicism among the Georgians" he revealed and introduced for scientific use many documents, first sources not known before, in the form of reports of foreign missionaries, sent to Vatican, with interesting notes about Georgia in them. These missionaries were Pietro de la Valle, Christophoro de Castelli, Grigol Orsini etc. Unfortunately, in the book there are not the documents that existed before division of Catholic and Orthodox churches.

Mikheil Tamarashvili's book "The History of Catholicism among the Georgians" was highly appreciated by Ilia Tchavchavadze's "Iveria", which wrote: "This is not only the history of Catholicism, but the history of interior life and political situation of Georgia, and from this point of view this remarkable book is another "Kartlis Tskhovreba" ("Life of Kartli"), but only with one difference - Kartlis tskhovreba gives us more information about political situation and this book - both - political and ethnographic" ("Iveria", 1902, # 254).

Mikheil Tamarashvili had intention to publish the book "The History of Catholicism among the Georgians" in two volumes, but because of political and social situation in the 90th years of the 19th century he was forced to take a part of topics from the second volume off. So, he complemented and processed the book and published it under the title "In Response to the Armenians' Writers Who Disclaim Georgian Catholicism" (Historical Research), in 1904 the book was published at the expense of philanthropist Ivane Zubalashvili, and with active help and support of Z. Tchitchinadze and P. Mirianashvili, a famous publicist and literary critic⁶⁵.

In the preface of this book Mikheil Tamarashvili gave his opinion about a nation; he thought that the constant categories of a nation are a person's nationality, his origins that the time is unable to change; he wrote: "Belonging to a family is one of the natural properties and it is inherited. For example, a child of an Armenian has Armenian features, a child of a Georgian has Georgian features. That's why no one can avoid, go away from his origins and become of another origin...Exactly in consequence of the principle of this inevitability we, the Catholics of Georgia (there are meant the Georgian Catholics - B.A.) say and recognize that we are Georgians, as our fathers and mothers are Georgians, that's why we feel that our beings are Georgians, having Georgian blood and body, we cannot deny this and cannot recognize ourselves Armenians as we do not feel anything Armenian in our beings".

After such a preface Mikheil Tamarashvili indicates to the identification of nationality and religion among Eastern Christians (first of all this concerns Armenians). He writes that during social-political cataclysms the changes of nationality [family belonging] according to the religion were taking place. This event became a plague of Georgian people, as often a Georgian Hebrew, Mohammedan, Catholic or Gregorian people were forced to renounce their nationality and accept the imposed religion. The Armenian Catholics took advantage of this. Inchichian, Nahapetian, Sarukhan and others, - the so called writers of the newspaper "Mshak",

⁶⁵ This book for the second time has been printed by publishing house " Tsitsinatela " (From a set « Mtsignobroba Kartuli», т. 8. – Tbilisi, 2010; the publisher – Akaki Bregadze).

were trying to lead this process. In their opinion, there did not exist Georgian Catholics in the nature, they were the descendants of Armenians, etc. Mikheil Tamarashvili rose strictly against these so called "scientists" in the above mentioned book "In Response to the Armenians' Writers..." The book enjoyed and excited Georgian society, particularly Georgian Catholics. "Your work was published, the readers soared into the sky with joy because of such events...At last there is somebody who came to the stage, who will make the world know our history", - wrote Lazare Gozalishvili, a pedagogue in 1904 (K. Kekelidze Institute of Manuscripts, Fund # 10, File 279, p. 35).

The real reason of writing of the book "In Response to the Armenians' Writers..." became the work, published in Italian by Ter-Gabriel Nahapetian in 1902 "The Armenians' Catholics in Georgia and a Problem between Armenian Catholics and Georgians". In Nahapetian's work the life and history of Georgian Catholics was presented completely falsely. That's why Mikheil Tamarashvili wrote: "As I saw this letter published, we got very surprised by the author's conceit and audacity that he spreads such lies and slander in Europe against us. He is not content with the lies they have spread about us till now... That's why we do not want to leave such impudence without attention" ("Iveria, 1903, # 22). Mikheil Tamarashvili criticized "a group of Armenian writers" from the well-known position of Ilia Tchavtchavadze, about what he himself indicates: "We have not at all intention to engage ourselves in controversy with Armenians' writers in general, but we do not want to leave without response such groundless and false ideas that they published so disrespectfully against the Georgian Catholics in the Armenian newspaper "Mshak" in 1897 and 1898".*

Though Mikheil Tamarashvili in his book had thoroughly destroyed the idea of several Armenian writers about nonexistence of

* Up to now it was not known, who translated for Mikheil Tamarashvili the letters published in Armenian newspaper "Mshak" (1887-1889). From the letter #3, kept in the funds of archives of Iv. Gvaramadze in the State Museum of Akhaltsikhe, we can realize that Mikheil Tamarashvili asks Ivane Gvaramadze, to translate for him the mentioned letters, for answering to the Armenian writers. Here we note also: Ivane Gvaramadze had a very deep knowledge of the ancient and new Armenian language. So, the Armenian materials in the book are translated by Ivane Gvaramadze - B.A.

Georgian Catholics, unfortunately today have appeared the Armenian scientists, who began to reanimate this lie. The point is that several years ago in Ejimiatsin was published a collection of essays (1993) in Armenian, publishing of which was conditioned by the problem, - the history of spread of Catholicism among Armenians, - arisen in "The Return of Armenia" – the epistle of Patriarch of Armenian Catholics – Hovanes Petros Gasparian, published in Beirut (1992). The preface of the collection belongs to the Supreme

Spiritual Council of Ejimiatsin. The author of a smaller article is Petrosian, the Bishop of Sochi

Bishoprics. The title of his article is "The Epistle of Hovanes Petros, the Patriarch of Armenian Catholics "For the Reason of Return of Armenia". Then comes a vast research of Prof. P. Akopyan – "The Critical Review of the History of Armenian Catholics", which studies chronologically the history of convention of Armenians to Catholicism and touches upon the spread of Catholicism among Georgians. And here P. Akopyan shears the idea of the Catholic Armenian writers – Nahapetyan, Sarukhan and others had expressed a century ago and does not recognize the Georgian Catholicism. About this more extensively see our work: "Again about Georgian Catholics" in the book " When Indisputable Becomes Controversial" (2006, pp. 159-188).

More than a century passed after publishing of this book of Mikheil Tamarashvili and today it is a rarity. It is still interesting, as this is a work written in a wide plan, where is collected and scientifically analyzed much more factual material than the author promises in the title. Unfortunately, the range of issues of Georgian and Armenian relations, studied in it, is of current interest even today.

Mikheil Tamarashvili never stopped his scientific researches. He always visited the archives and museums of Europe. And in consequence of this restless labor he wrote in French a new fundamental work "The Georgian Church from the Beginning until Today". This is the history not only of the Georgian church, but of all our country, which objectively informed the educated world about the past of Georgia from the beginning till the 20^h century. He exposed crafty intrigues of the enemies of Georgia and answered them according to merit.

Publishing the book became very difficult for Mikheil Tamarashvili, because his supporter and philanthropist Stephane Zubalashvili died in 1904. Other Zubalashvilis refrained from helping him. As Mikheil Tamarashvili did not find any philanthropist he was forced to borrow money and published the book in 1910. Many people expressed their opinions about this 700-paged publication in Europe. In the next five months in Europe more than fifty reviews were published about it. The Georgian society of readers paid special attention to it. As example we can give the letter of S. Kvariani – a writer and historian. The author of the letter wrote: “The book I have read excited me with its scientific construction, important materials and facts and good French language. I honestly declare that your fundamental work is a very precious treasure in our and European literature. About this subject nothing like that has been written. It is clear that the author of the book has great erudition and great efficiency. Mister Mikheil, truly cheer to your spirits, your efforts and your love for your native country! I am excited with your not such a contemporary Georgian patriotism, but real European ability and energy. I wish you long life and wellness for the benefit of our unhappy country. If contemporary Georgian society will not appreciate your such contribution, the future generation will appreciate your merit and make immortal your name, surrounded by a halo. I’m deeply convinced in this.

It is a pity that in the country of the author this book was translated and published only 85 years later. It was published by a publishing house “Kandeli” in 1995.

Mikheil Tamarashvili had personal literary relations with Ak. Tsereteli, J. Gogebashvili, T. Sakhokia, etc. It is known that Ilia Tchavtchavadze requested that the employees of “Iveria” send freely issues of “Iveria” to the poverty-stricken Georgian scientist, who lived in Rome. Mikheil Tamarashvili had scientific relations also with Prof. Al. Tsagareli, Al. Khakhanashvili, Z. Tchitchinadze, Mikh. Tsereteli, Z. Avalishvili, and others.

Mikheil Tamarashvili’s life and activities were studied by Z. Tchitchinadze, - a famous public man, publisher, researcher of literature and history, when he was still alive and in 1904 he published the book under the title “Georgian Catholic Pater Mikheil Tamarashvili”.

Unfortunately Mikheil Tamarashvili perished in a tragic way. Mikheil, tired with scientific researches and work, let himself to have a rest and together with his friend Professor Augusto went to a small resort of Santa-Marinella at the seashore of Adriatic Sea. While walking along the seashore they saw that a worker was drowning in the sea. Mikheil Tamarashvili immediately jumped into the sea to help him. He saved the worker, but he himself drowned*. This was the way the life story of Georgian patriot Mikheil Tamarashvili came to the end. It happened on 2/25 September 1911. The Georgian Catholics' Assumption church of Tbilisi was decorated with mourning tissues. A lot of people came to the memorial service. All the Georgian nation was mourning. A lot of condolence cables came. Gr. Diasamidze proposed to bring Mikheil Tamarashvili's remains to Tbilisi. They accepted the proposition but were not able to accomplish it. An year later they erected the monument over his grave. In 1978 at the initiative of Rezo Tabukashvili, - a famous Georgian writer and public man the remains of Mikheil Tamarashvili were brought from Italy to Tbilisi and buried in the Pantheon of Georgian writers and public persons.

So Rezo Tabukashvili saved Mikheil Tamarashvili's grave from being lost forever.

* According to the information of his contemporaries, Mikheil Tamarashvili was a very good swimmer. Taking into consideration this fact, Mikheil Tamarashvili perished in a suspicious situation – B.A..

Mikheil Tamarashvili

**WHEN THE ARMENIANS MOVED
TO GEORGIA**

Signed for printing: 11.11.2010

Format: 60x84 1/16

Volume: 2.75 p.l.

Order № 1805

Copies: 2000

Publishing House "UNIVERSAL"

TBILISI, 0179, I. CHAVCHAVADZE AVE. 19, ☎: 22 36 09, 8(99) 17 22 30

E-mail: universal@internet.ge